

☞ Riksantikvarieämbetet

ODLINGSLANDSKAPET

– en lång markanvändnings historia

ODLINGSLANDSKAPET
– en lång markanvändnings historia

 Riksantikvarieämbetet

Riksantikvarieämbetet,
Informationsavdelningen, Kulturmiljöavdelningen.
Box 5405, 114 84 Stockholm

Projektledare Monica Bennet Gårdö
Grafisk form och omslag Terese Elderred
Illustrationer Charlotte Rinaldo, Ulrich Lange
Omslagsbild Charlotte Rinaldo
© 1996 Riksantikvarieämbetet
2:1

ISBN 91-7209-031-6 ISBN 978-91-7209-731-5 (PDF) 2016
Tryck Wallin & Dalholm Boktryckeri AB, Lund 1996

Förord

"Jag trivs bäst i öppna landskap", sjunger Ulf Lundell. Öppet landskap är ett uttryck som ofta används i debatter, i planeringssammanhang, när golfbanor skall etableras osv.

Ett öppet landskap kan vara fjäll eller kust likaväl som det kan vara ett odlingslandskap. Odlingslandskapet har emellertid en lång rad egenskaper som är mer betydelsefulla än den fysiska öppenheten. Denna skrift vill hjälpa till att vidga synen på odlingslandskapet från att vara en tilltalande landskapsbild till att också inbegripa dess historiska och ekologiska innehåll. Detta landskap har naturligtvis på ett avgörande sätt präglats av jordbruket, som under tusentals år har varit den dominerande näringen. Det är framför allt jordbruket som har brutit bygd – ifrån de sydsvenska slätterna till de norrbottenska nybyggena. Jordbruket har format det odlingslandskap, som på grund av naturförutsättningar, bosättnings-tidens längd och av samhället givna förutsättningar, idag ser mycket olika ut i skilda delar av landet.

Kunskap väcker ofta intresse och leder till ökat engagemang. Detta häfte vill därför ge en kort orientering om betydelsefulla faktorer som har påverkat landskapet. Det syftar också till att ge den historiska bakgrunden till de

landskapselement som beskrivs i de Faktablad om skötsel av kulturvärden i odlingslandskapet som givits ut av Riksantikvarieämbetet i samarbete med länsstyrelsernas kulturmiljöenheter och läns museerna.

Beskrivningen av vad som har påverkat det agrara landskapet presenteras här mycket kortfattat. Det finns emellertid många skrifter som behandlar detta omfattande ämne ur skilda aspekter. Ett urval av dessa finns med i litteraturförteckningen. Därtill finns en mängd beskrivningar av bygder och enstaka byar. Stads- och länsbiblioteken har oftast ordnat dessa så att de är tillgängliga.

Texten sammanställdes ursprungligen vid Riksantikvarieämbetets kulturmiljöavdelning under medverkan av Statens Naturvårdsverk. Projektledare var Monica Bennett Gårdö. Dessutom deltog Elisabet Svalin, Jörel Holmberg, Göran Sandberg och Ulrich Lange. De nya illustrationerna till föreliggande omarbetade upplaga har gjorts av Charlotte Rinaldo.

Denna upplaga är framställd för att ingå i kampanjen Markernas mångfald som drivs av Jordbruksverket i samarbete med Riksantikvarieämbetet och Naturvårdsverket. Kampanjen bekostas med medel för information, utbildning m.m. inom ramen för EUs Miljöstöd.

Innehåll – två historier

Två olika kulturmiljöer – två historier	9
Forntid – 1700-tal	
<i>Markanvändningen organiseras</i>	17
1800-tal	
<i>Expansion och skifte</i>	27
1900-tal	
<i>Rationalisering</i>	35
Markslagen	43
Varför skall värdena i odlingslandskapet hävdas?	56
Litteraturförteckning	58

Två olika kulturmiljöer – två historier

Historien lämnar olika typer av spår i landskapet på olika platser och kulturvärden bevaras på olika sätt. Skillnaderna är stora mellan de områden som har ett högt rationaliserat jordbruk och de som har behållit sin äldre drift. För att bättre förstå hur detta kan se ut, har vi tydliggjort de kulturhistoriska värden som jordbruket åstadkommit på två platser med olika historia. Näs by på sydsvenska höglandet med en äldre gårdsdrift och Hovs by och Hovgården på östgötsläppen med ett rationaliserat jordbruk, blir två typexempel på hur kulturmiljöer kan se ut. Vi vill visa de spår och lämningar, som kan finnas i respektive typ av kulturmiljö, och som anger landskapets historiska karaktär.

NÄS BY I SMÅLAND

Vårt exempel på en ganska oförändrad kulturmiljö, byn Näs, etablerades under en tidig medeltida jordbruksexpansion. Under framför allt 1100- och 1200-talen togs en mängd nya gårdar upp i Sydsveriges skogsbygder. På 1600-talet låg byns åkermark på en mindre höjd norr och öster om gårdstomten. Åkern var uppdelad på tre gårdar och låg i tresäde. Västerut från gårdstomten löpte en ca 200 meter lång fägata till betet på utmarken. Söder om fägatan fanns en hårdvallsäng och en humlegård om 200 stänger. Huvuddelen av ängsmarken utgjordes av Storängen väster om Nässjön, ca 500 meter åt söder. Därutöver hade Näs by två mindre madängar vid Brusaån, drygt 3 km söderut. Totalt omfattade ängsmarken mellan 40

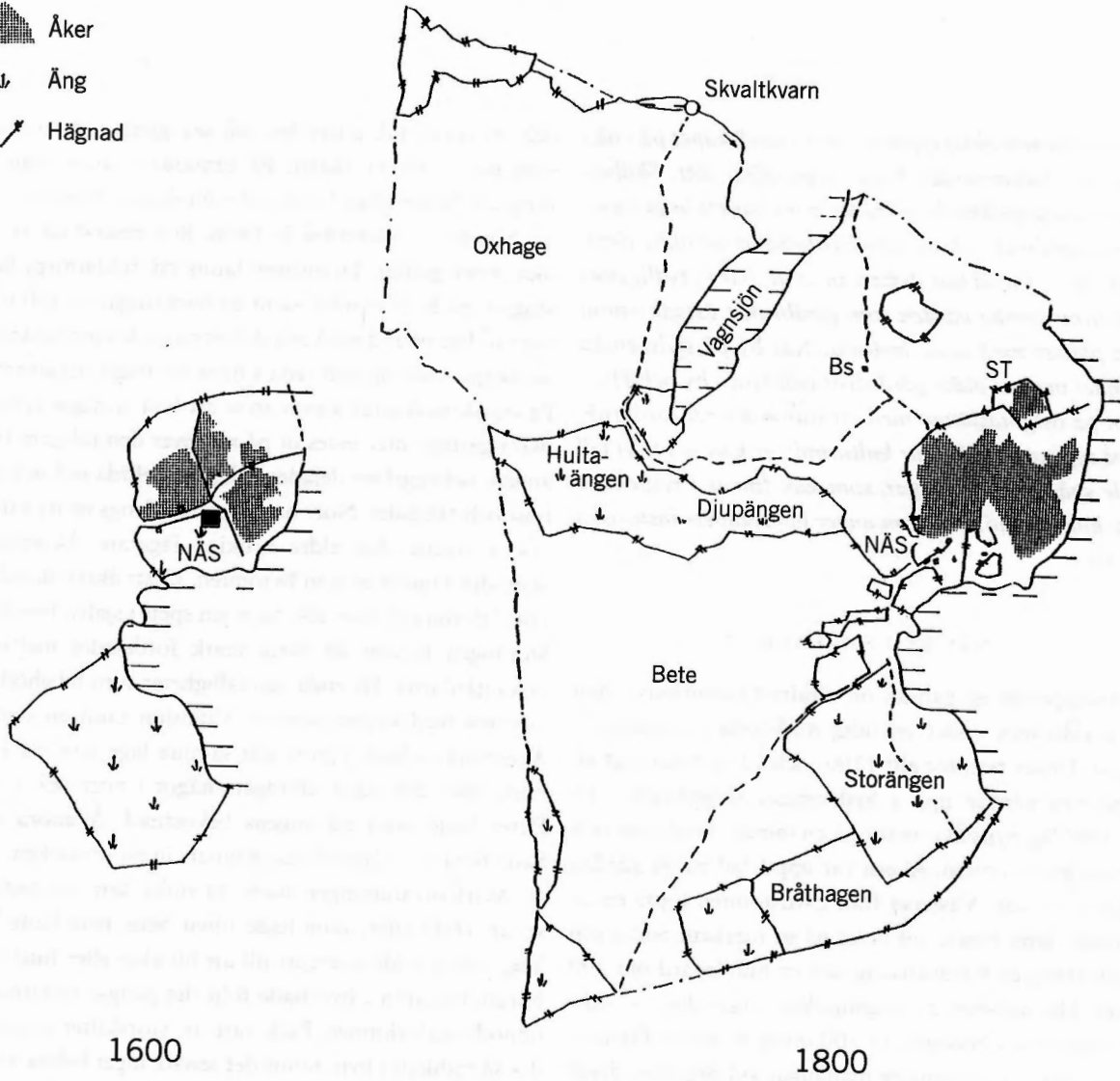
och 50 tunnland, alltså fem till sex gånger så stor areal som den besädda åkern. På utmarken fanns bete och skog till "nödtorften" och fiske förekom i Nässjön.

Näs by storskiftades år 1806. Byn bestod då av fyra lika stora gårdar. Därutöver fanns ett soldattorp, Sandstugan, på byns marker samt en backstuga, ca 300 meter norrut. I samband med storskiftet passade lantmätaren på att skapa ordning och reda i byns rumsliga organisation. På storskifteskartan kan man se att fyra rymliga, rektangulära gårdstomter lades ut på rad över den tidigare Hemängen. Bebyggelsen delades enligt medeltida sed in i manhus- och fähusdel. Norr om tomterna drogs en ny rak väg vilken ersatte den äldre krokiga fägatan. Åkermarken skiftades radiellt ut från bytomten, så att åkern delades in i tio "tårtbitar", som alla hade sin spets i själva bytomten. Storängen liksom all övrig mark fördelades mellan de olika gårdarna. De enda samfälligheter som bibehölls var kvarnen med kvarndammen, Vagnsjön samt en svinvall. Åkermarken hade i stort sett samma läge som på 1600-talet, men den hade utvidgats något i norr och i öster. Detta hade skett på ängens bekostnad. Å andra sidan hade flera nya slätterängar hägnats in på utmarken.

Markanvändningen hade på olika sätt intensifierats sedan 1600-talet; skog hade blivit bete, bete hade blivit äng, ängen hade övergått till att bli åker eller hustomter. Förändringarna i byn hade följt det gängse mönstret för uppodlingsförloppet. Tack vare att storskiftet genomfördes så radikalt i byn, fanns det senare inget behov av laga skifte i Näs by.

NÄS BY

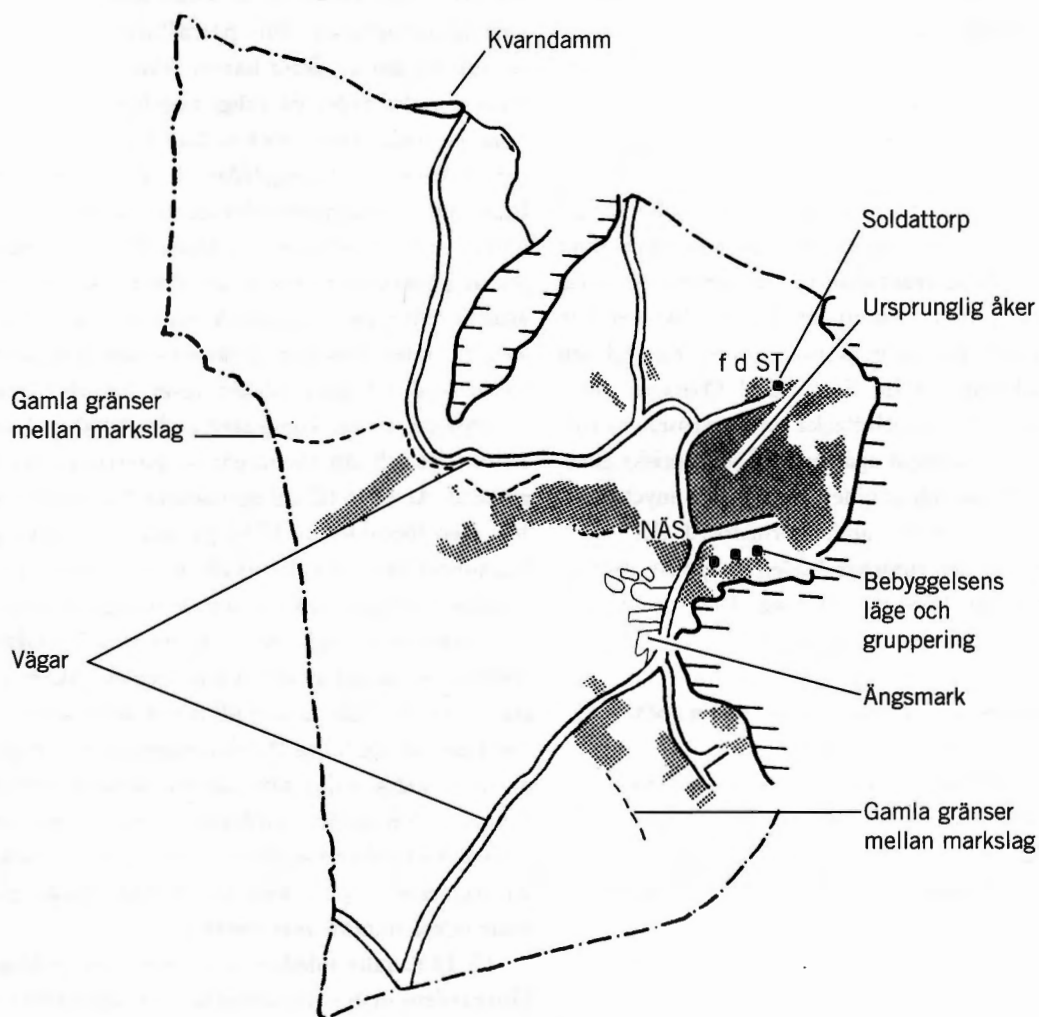
- Åker
- Äng
- Hägnad

NUTIDEN I NÄS BY

I dag bedrivs mjölkproduktion endast på en av gårdarna. Det finns också ett mindre jordbruk till det före detta soldattorpet Sandstugan, dock endast med ungdjur. De övriga tre gårdarna har upphört att fungera som en-

skilda jordbruksenheter, men bebyggelsen finns kvar. Bytomten är i stort sett oförändrad. Det förekommer inga utflyttade gårdar eller ny sekundärbebyggelse inom byns marker. Husens gruppering är i stort sett intakt från skiftet år 1806. Varje gård har förutom ladugård med loge, flera timrade bodar och får- eller svinhus.

1996

Sandstugan ligger kvar i det för de äldre soldattorpen typiska läget, åtskild från bybebyggelsen, men ändå i anslutning till inägomarken.

Avgränsningen av inägomarken är oförändrad från 1600-tal. Fragment av stenhägnaden runt inägomarken finns ännu kvar. Vissa partier av inägomarken är idag åker medan andra delar ingår i beten. I inägomarken finns ett flertal stora röjningsrösen och stentippar, som resultat av 1800-talets stenröjning. Många äldre små röjningsrösen samlades då ihop till ett fåtal platser. Några mer påtagliga spår av indelningen i tre gårderna, som syns på 1600-talskartan, finns inte kvar. Storskiftets hägnader kan dock fortfarande skönjas som raka och låga jordblandade stenvallar.

Det finns också en ängsrest med en timrad hölada på Hulstaängen, betesmark i norra delen av Storängen samt spridda rester av ängsvegetation på densamma. Av övrig markanvändning finns lämningar av skvaltkvarn och damm, husgrund efter en backstuga, torpet Kårelid och vissa vägsträckningar från äldre tid. I Oxhagen finns stora områden med låga och flacka röjningsrösen, så kallade hackerör. Dessa utgör spår av ett förhistoriskt åkerbruk med spadbruk och antyder att byn Näs mycket väl kan ha haft en föregångare under förhistorisk tid.

I denna by har den rumsliga bilden knappast alls förändrats från tidigt 1800-tal till idag. Det som främst finns bevarat i landskapet är:

- *Inägomarkens arrondering, intakt sedan 1600-talet*
- *Bebyggelsens läge och gruppering, oförändrad sedan 1806*
- *Byggnaderna*
- *Soldattorpet, kvar i ursprungligt läge sedan 1806*
- *Hägnader, åker, odlingsrösen, ängs- och betesmarker*

Vårt exempel på en kulturmiljö som genomgått stora förändringar, har ett ortnamn - Hov - som anspelar på bebyggelse som haft en central funktion och dateras till forntidens slutskede. Hov-orter blev ofta säte för tidigkristna kyrkor, och man kan förmoda att de utgjorde baser för makthavare. Området runt Tåkern, där Hovs by ligger, har dock varit bebott ända sedan stenåldern. Trettiofem stenåldersboplatser har påträffats runt sjöns forna strand. En del av dessa härrör från en ren fångstkultur, medan andra tyder på tidigt bondebruk eller en blandning av båda. Hovs socken kan karakteriseras som en helåkersbygd med storgårdar. På Vadstenaslätten är det fråga om ofrälse godsbildningar av relativt sent datum i motsats till förhållandena i Mälardalen och Skåne. Miljön är påverkad främst av de dynamiska förändringar i ägande och brukningsmetoder som har skett sedan slutet av 1700-talet. Minnena av ortens centrala ställning under förhistorisk tid och medeltid ligger lagrade i landskapet.

Hovgården var kungsgård under 1400- och början av 1500-talet och säte för ett gårdsfögderi över västra Östergötland. År 1646 tillföll egendomen Vadstena krigsmanshus men försålades år 1750 på auktion. Själva gårdsanläggningen låg vid Tåkerns dåvarande strand, på ungefär samma plats som den nuvarande mangårdsbyggnaden.

Åkermarken utgjorde vid slutet av 1700-talet en relativt begränsad del av den totala arealen. Åkern var delad på två gårderna och samlad till norra delen av egendomen. Norr därom låg Stora Dalehagängen och Stohagen. Hovgårdens södra delar upptogs av skoglös utmark samt Lamm- och Kohagen. Jordbruket bedrevs i godsdrift med dagsverksskyldiga torpare som viktigaste arbetskraft. De 21 dagsverkstorpen, som låg spridda längs gränserna, hade också mindre åkervretar.

På 1830-talet inledde en ny ägare en omläggning av Hovgårdens drift och gården fick en industriell godsdrift. Köpet ingick i en större investering i lantegendomar och sammanlagt köptes 25 mantal upp på olika håll i Östergötland. År 1843 hade Hovgården 689 tunnland åker, 80

tunnland äng och 260 tunnland beteshagar. Därutöver fanns ca 80 tunnland sjöbackar, gärdsvägar och byggnadsplatser. Ny åkermark bröts upp av tidigare hagmark. Tvåsådet ersattes av sjuårigt växelbruk. En omfattande vallodling av klöver ersatte ängsslåttern och en förhållandevis liten ängsareal behölls. I stället för dagsverks- torpare utgjordes arbetskraften av 30 gifta statkarlar, 11 drängar och 6 pigor.

Genom att sjön Tåkern sänktes vid mitten av 1840-talet erhöll Hovgården ny mark, som dessvärre var sandig och mager. Den planterades därför med pilar, som skulle skördas vart åttonde år för att bland annat användas som bränsle. År 1857 genomfördes en omfattande täckdikning av åkermarken. Ett tegelbruk hade anlagts på gården för att tillgodose behovet av tegelrör. Mot mitten av 1800-talet framstod Hovgården som en mönsteranläggning med väderkvarn, tegelbruk och en mejerirörelse, där ismetoden utvecklats - en metod som genom iskylning skiljde grädden från skummjölken. Efter ett misslyckat försök med sockerbetsodling såldes gården år 1877 och styckades av den nye ägaren upp i tre enheter: Ringsholm, Paalsgård och Hovgården. Av den äldre strukturen återstod nu bara namnet, landsvägen och läget för mangårdsbyggnaden.

HOVS BY

Hovs by gränsar till Hovgården i norr och öster. Åkern utgjorde redan på 1600-talet 20% av arealen. Detta är en förhållandevis hög andel, som visar på inriktning mot spannmålsproduktion. Åkern låg i tvåsåde med två gårderna. Utmarkerna fanns på de sankare partierna i öster och nordost, bl a Hovs mosse.

Hovs by storskiftades två gånger, första gången på 1760-talet och andra gången på 1780-talet. Vid 1700-talets slut bestod byn av 16 kamerala hemman. I samband med storskiftet bröts byalaget delvis sönder och ett par storgårdar nämligen Hovsnäs, den före detta prästgården, och Annelund bildades. Laga skiftet på 1840-talet innebar att flera gårdar flyttade ut och Hovs karak-

tär av sammanhållen by gick delvis förlorad. År 1840 tillkom den tredje storgården Jarbolund, genom samman- slagning av en rad hemmansdelar i Hovs by.

NUTIDEN I HOVS BY OCH HOVGÅRDEN

Hovgården utgör ett tydligt åskådningsexempel på förändringens kulturmiljö. Kronodomänen utgjorde från början en samlad gods massa där varken domänstruktur eller motstridiga viljor hos bönder och byalag lade hinder i vägen för en serie radikala omstruktureringar av landskapet. Storgårdarna har skapat en ny struktur. En allé- kantad uppfart leder till gårdscentrum, som ligger omgi- vet av sin odlingsmark i helåkersbygden. Dagens land- skap visar knappast någonting av det äldre landskapets gränser, hägnader, åkerlyckor och torp.

I Hovs by verkade samma krafter, men omstrukture- ringen blev inte lika radikal för bebyggelseenheter nas storlek eller arrondering. Markanvändningen överens- stämmer i stort med Hovgårdens även om delar av den gamla bytomten idag är betesmark.

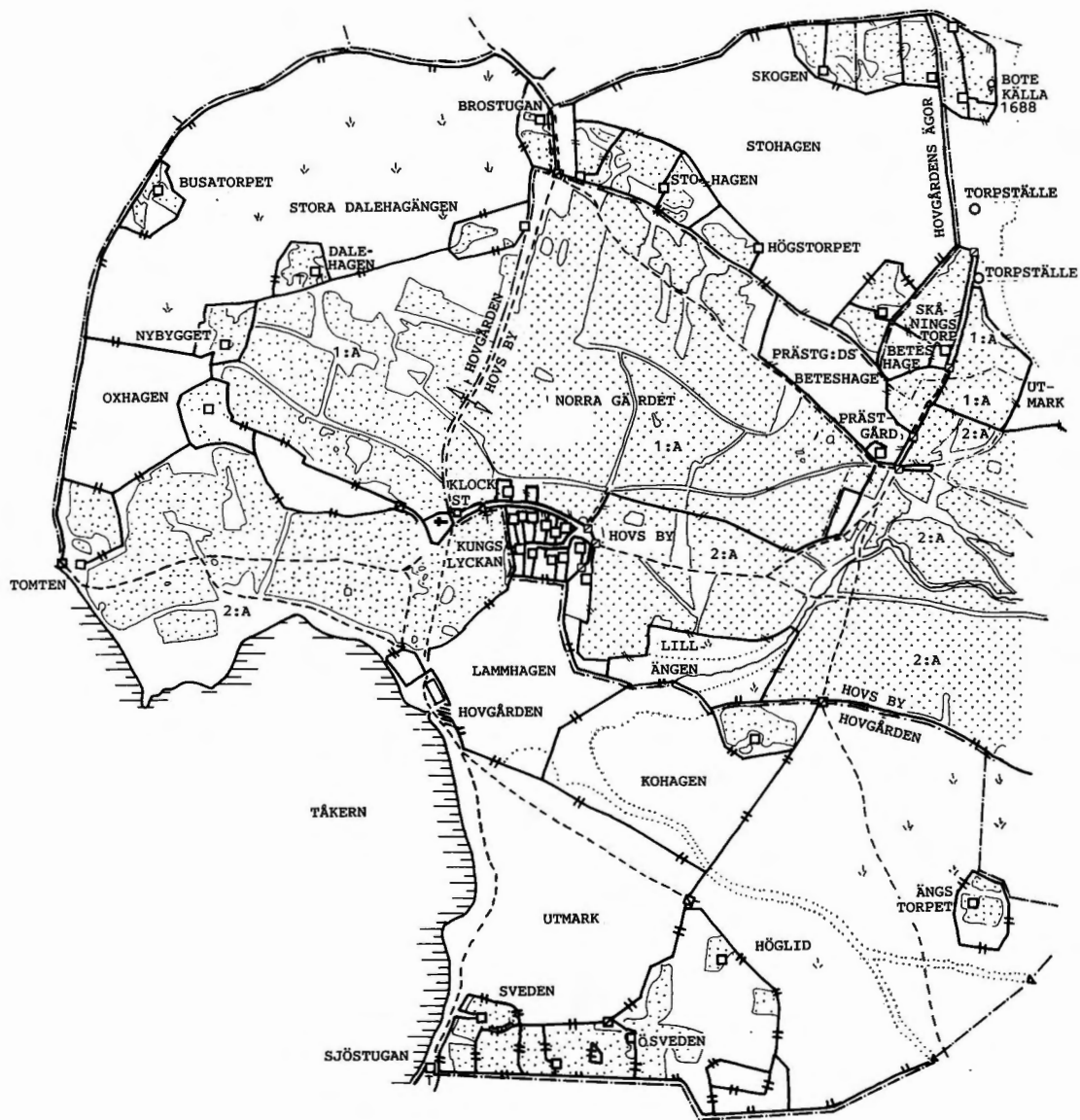
Hovs by och Hovgården ligger inom ett område, som också in i vår tid har goda förutsättningar för jordbruk. Nyare agrarteknik och organisationsformer med större resurser och skala har slätat ut många av de spår som tidigare generationer lämnat i landskapet. Marken upp- visar få spår av den långa hävden - utöver det mest grundläggande - att den är jordbruksmark.

Den nedläggning av åkermark som skett från 1940- talet till våra dagar, ger en omvänd bild av den ordning uppodlingen genomfördes. Det är framförallt det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets uppodling som har lagts igen, delvis dock med undantag av våtmarkerna.

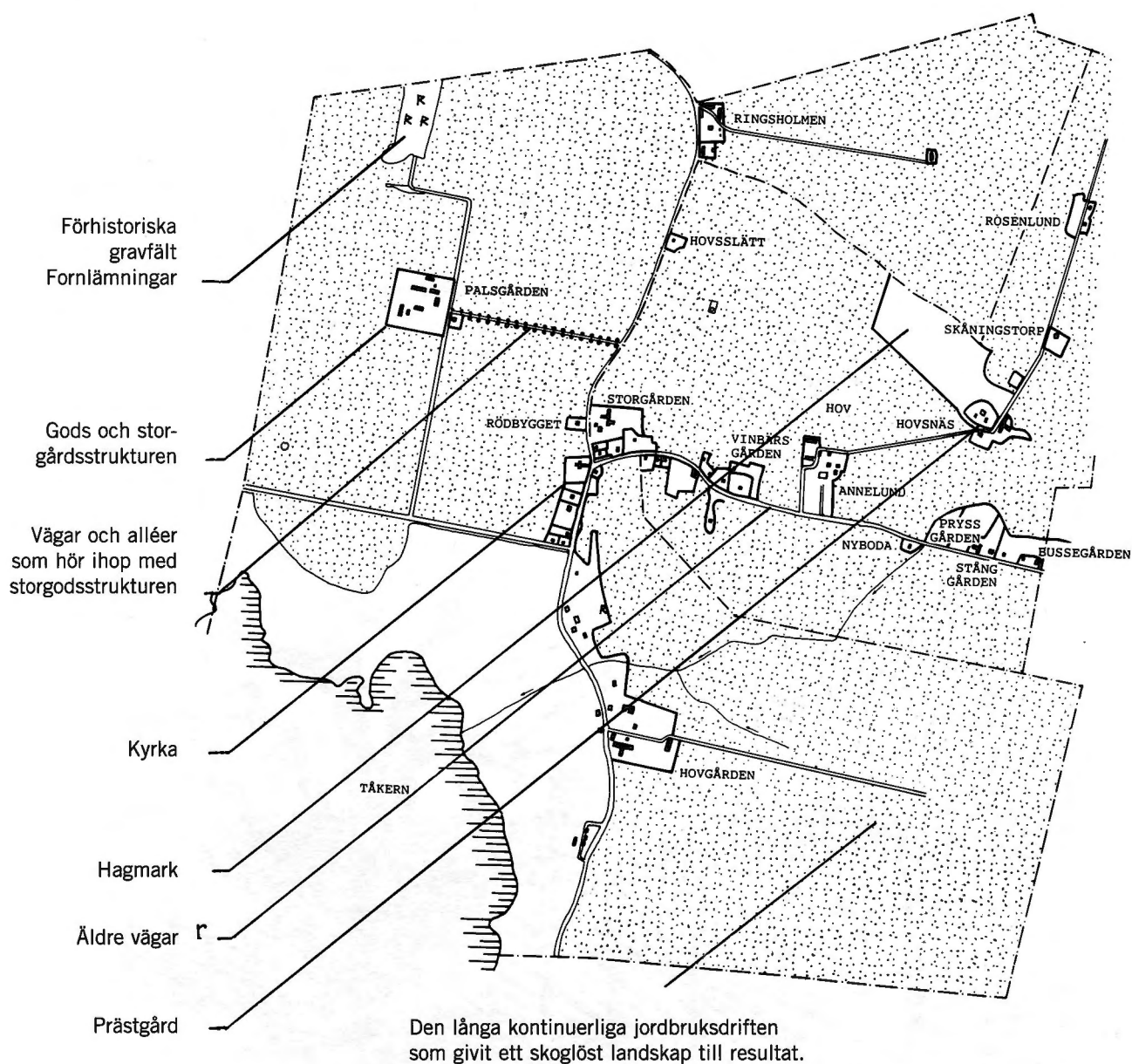
Karaktäristiskt för kulturmiljön är:

- *Den långa kontinuerliga jordbruksdriften, som bl a också visar sig i det skoglösa landskapet.*
- *Gods- och storgårdsstrukturen*
- *Byggnader, vägnät och alléer*
- *Kyrkan, prästgården, beteshagen, vägarna, fornlämningarna*

HOVS BY

1700

1996

Med hjälp av två typexempel, en kulturmiljö med kontinuitet i markanvändning och en med stark föränderlighet, har vi kunnat identifiera och känna igen flera slags spår av historien i landskapet. Det är lätt att inse hur olika spåren blir beroende på olika sätt att bruka marken. På liknande sätt kan man förstå historien i områden och marker som man har runt omkring sig. Spåren i dagens kulturlandskap berättar tillsammans med kyrkböckerna, kartorna, fornlämningarna och bebyggelsen om kontinuitet eller förändring vilket i sin tur hjälper oss att bättre förstå och uppskatta vårt kulturarv.

De synliga spår av ett äldre jordbruk och levnadssätt

som finns kvar i landskapet behöver skydd, skötsel och erkännande. De ger en fördjupad bild av jordbrukets historia och dess betydelse för vår landskapsbild.

De följande kapitlen beskriver, på olika sätt, kortfattat de företeelser som har påverkat odlingslandskapet och som har värde för att vi på varje plats skall kunna förstå och följa dess specifika historia. Här redogörs också för ingrepp som inverkat på landskapets utseende och historia. Illustrationer av fornlämningar och av typiska synliga spår av jordbrukets historia, ger en uppfattning om hur verkligheten kan se ut.

Som alltid är det ytterst individen, som inom ramen för sitt samhälle, har åstadkommit sitt avtryck i landskapet. Därför är också varje landskaps historia unik.

Forntid – 1700-tal

Markanvändningen organiseras

För att förstå, läsa och uppskatta värdena i dagens odlingslandskap behövs kunskap om gamla tiders samhälle. Naturförutsättningarna och de markslag som hävdats har format odlingslandskapet. Bilden av landskapets innehåll förtydligas när statens makt och inflytande, jordbrukets organisation, marknaderna för jordbruksprodukter, klimatförhållandena och de sociala och regionala skillnaderna också beaktas. Kolonisationsförloppet är också en viktig faktor bakom de regionala skillnaderna i landskapets historiska innehåll.

DET FÖRHISTORISKA JORDBRUKET

Den förhistoriska bosättningen har avsatt både synliga och osynliga lämningar i landskapet. Boplatser ligger dolda under markytan och är svåra att upptäcka. Mycket av vår förståelse av de forntida samhällenas spridning i

landet bygger på kunskap om synliga, ibland monumentala, fornlämningar såsom gravar, gravfält, fornborgar, stenhägnader osv. Idag är ca 750 000 fornlämningar kända, men en stor del av dem, som en gång funnits är helt förlorad p g a successiv bortodling eller bortplockning, ett fenomen som har drabbat alla delar av landet. Landskapsbildens historiska djup försvinner, vegetationen, som kan vara en kvarleva från förhistorisk tid, försvinner, liksom viktiga biotoper för djurlivet. Förlusten komplicerar förståelsen av en redan svårgripbar bild av de tidigaste skedena och framväxten av jordbrukarsamhället.

Spår av sädeskorn, kol och röjda ytor avslöjar människans första försök att bruka jorden. De äldsta spåren i Sverige dateras till stenåldern, åtminstone till omkring 4000 f Kr. Klimatet var varmt och landet täcktes huvudsakligen av lövskog. Arealer med insjöar och våtmarker var betydligt större än idag.

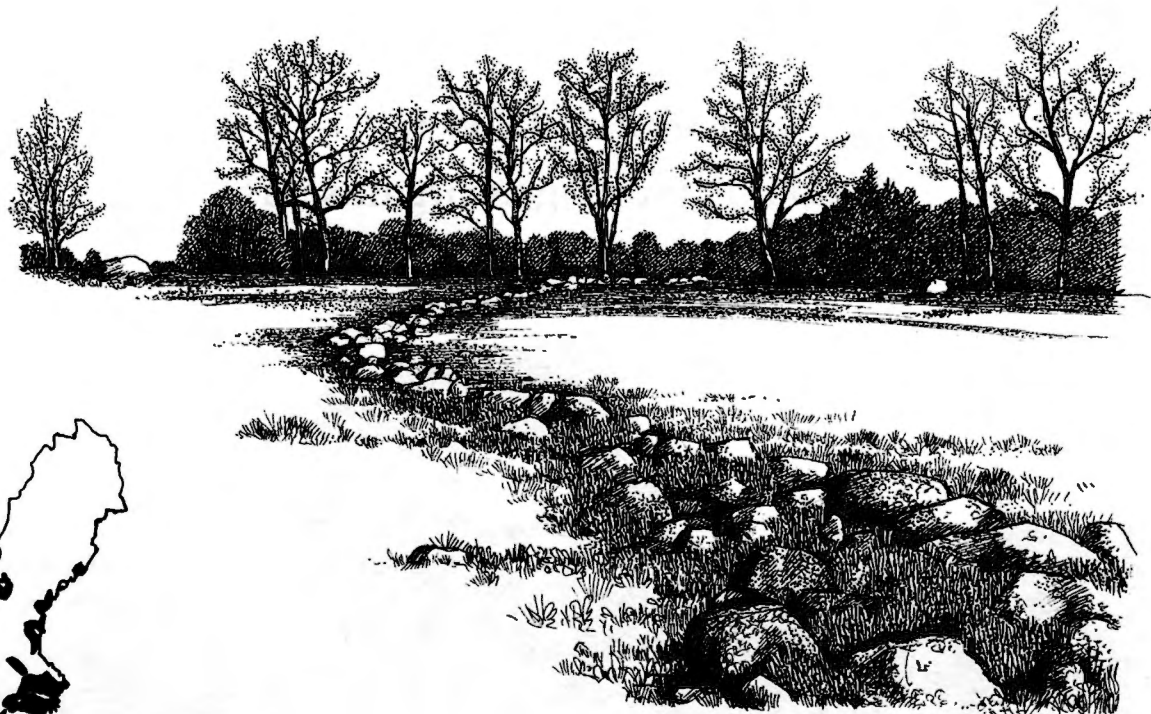

Jordbruksbygdens omfattning under järnålderns slutskede

Sverige är ett marginalområde för jordbruk. Spannmålsodlingen har kompletterats med jakt, fiske och boskapskötsel ända in i våra dagar. De lätta och bördigaste markerna, som vi ännu idag ser som centrala odlingsbygder i södra och mellersta Sverige samt på Gotland och Öland, torde ha varit de mest eftertraktade att uppodla först.

Från yngre bronsåldern och äldre järnåldern finns spår av periodisk odling och bosättning med stenröjda ytor, spridda odlingsrösen, enkla åkerformar och ibland gravar. Många av dessa områden ligger i dagens skogsmark och på sämre jordbruksmark.

Ca 500 f Kr förändrades jordbrukets grundförutsättningar. Klimatet blev kallare och boskapen gick inte längre ute året runt, utan stallades om vintern. Människorna blev bofasta och kunde därmed hålla fasta åkrar med hjälp av den stallgödsel boskapen lämnade. Inför vintern samlades foder som hö och löv in. Ängar kom att hävdas

Stensträngar är rester efter hägnader, som nu bara består av någon eller några stenrader i markytan. De dateras vanligen till järnålderns äldre del, omkr Kr f – 500 e Kr.

och blev en viktig del i dåtidens brukande. Från tiden omkring och efter Kristi födelse finns bl a hela system av stenhägnader, husgrunder, gravfält och spridda gravar samt fågator som leder ut från gårdens centrum genom inägomarken till utmarken.

Järnåldersjordbruket

Närhet till vatten och våtmarker gav naturligt dränerade och gödslade jordar. Åkrarna var små, bara några hektar per gård. Större ytor användes för boskapsskötsel.

Träredskap användes i början. Ökad järnproduktion gav nyare och effektivare redskap. Stallgödsel berikade åkern och gav ökad avkastning. Befolkningsstillväxten ledde till upptagningen av nya gårdar både i de äldre bygderna och på marginalmarkerna utanför dessa. Så småningom skedde en viss bybildning i centralbygderna.

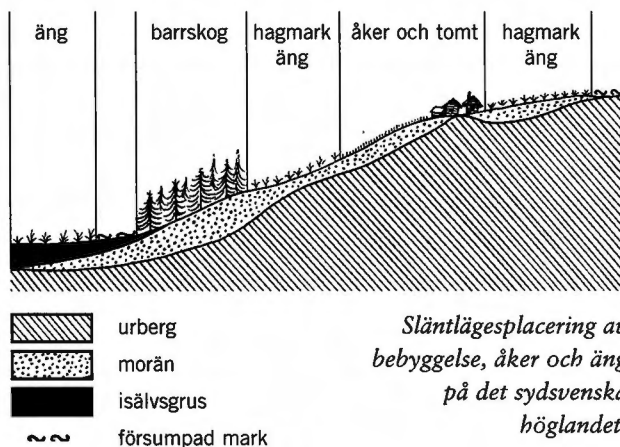
EN STAT VÄXER FRAM

Ännu ca 500 e Kr bestod Sverige av små folkstammar bosatta i bygder med stora skogsområden emellan. Därefter började den långvariga riksbildningsprocess som fullbordades först 1000 år senare. Kungen hade från början en religiös och en militär roll och levde på kronans och sin egen släkts jord. Skatter togs inte ut förrän under 1200-talet.

Den lokala administration och rättsskipningen skötes däremot av de fria bönderna på de olika bygde- och landskapstingen. Bland de fria bönderna utkristalliserades så småningom en ledande elit, som efter 1274 erhöll skattefrihet mot den tjänst de gjorde kungen och riket.

KOLONISATIONEN – JORDBRUKSDRIFTEN – MARKNADEN

Vid 1000-talets början var slättbygden helt koloniserade. Spannmålsodlingen hade intagit en dominerande plats på bekostnad av boskapsskötseln, men boskapen höll kvar sin betydelse genom att bidra med gödsel och draghjälp. Nya redskap och bättre brukningsteknik gjorde en omfattande nyodling möjlig under tidig medeltid. Den tekniska utvecklingen var mer omfattande än under senare medeltid och växelverkade med själva jordbrukets förändring.

Fram till 1300-talets början ökade befolkningen, vilket medförde att jordbruket och bebyggelsen expanderade. Byarna i de centrala områdena blev efterhand stora, med många gårdar, medan byarna i de senare uppodlade områdena tenderade att bestå av färre gårdar eller ensamgårdar. Näralliggande skogsbygd utan bebyggelse användes för t ex fåboddrift och slätter. Nyodlingen lades i närheten av den gamla bebyggelsen där äldre enheter eventuellt kunde delas upp. Samtidigt började man ta upp marginella jordar i utmarken och på allmänningsskogar. Obruten eller tidigare ödelagd mark koloniserades, t ex i södra Sveriges skogsbygder. I Dalarna, Värmland och Västmanland kom

Runstenen – vårt första skriftliga dokument.

det allt viktigare bergsbruket att ta stor del i nyodlingsverksamheten. En betydande nyodling förekom även i Norrland, framför allt längs kuster och älvdalar.

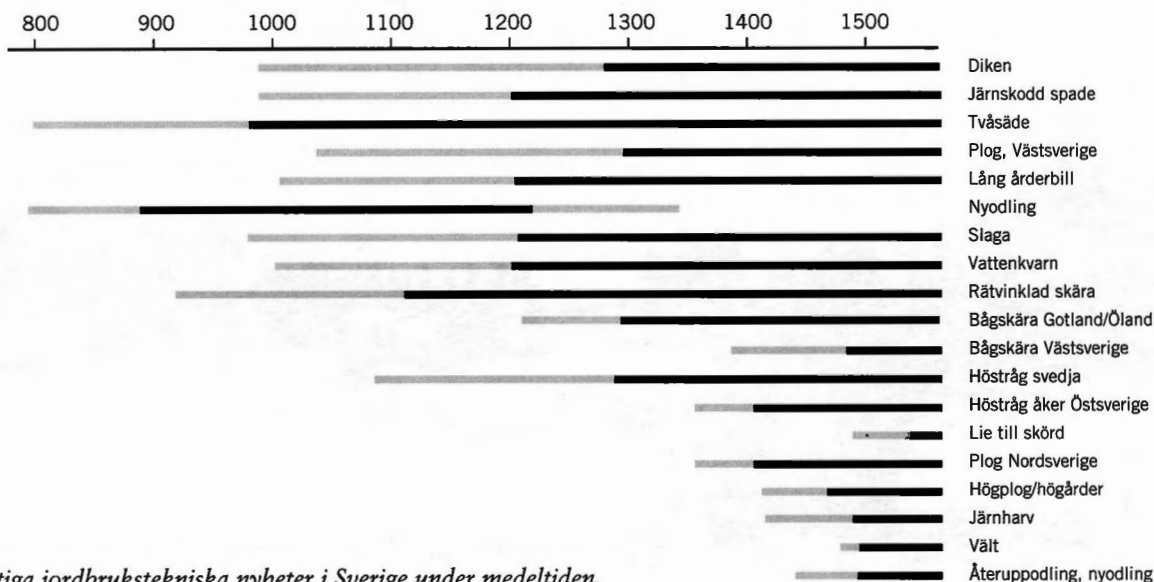
Vid början av 1300-talet inträffade en nedgång i hela Europa, den sk "agrarkrisen". Någon entydig förklaring till denna finns inte, men en av orsakerna var en försämring av klimatet. Situationen förvärrades av de farsoter, som drog fram, bl a digerdöden. Många gårdar ödelades, främst i nykoloniserade områden medan kärnbygderna klarade sig bättre genom krisen. På många håll i Sverige ändrades nu inriktningen på jordbruket från spannmålsodling tillbaka till boskapsskötsel. Boskapsskötseln hade också god avsättning genom den marknad för smör och oxar som bl a fanns i Nordtyskland. Kronan stödde exporten eftersom den innebar ett extra tillskott i statskassan.

Utrikeshandeln under senmedeltiden gick huvudsakligen via Hansan och Nederländerna. Urbaniseringen i Nordeuropa hade öppnat marknader som låg inom Sveriges handelsradie. De varor som efterfrågades var både jordbruksprodukter och skogsprodukter. Möjligheten till att avsätta framför allt varor från kreatursskötseln påverkade jordbrukets inriktning.

I det medeltida jordbruket ökade produktionen och avsatte ett överskott som tillät fler människor att sysselsätta sig utanför jordbruket. Städer grundlades, handeln ökade och fler administrativa sysslor efterfrågades. Tidigare binärningar blev nu särskilda yrken.

Medeltidens grödor

Det vanligaste sädeslaget under 1500-talet, ungefär 2/3 av den odlade säden, var korn. Det användes både som brödsäd och för öltillverkning. Vete odlades i liten utsträckning, och förekom i bakad form endast hos de övre samhällsskikten. Rågen, som också var brödsäd, odlades troligen redan på 400-talet och var under medeltiden vanlig. Höstråg var också det bästa sädeslaget för svedjebruk under tidig medeltid, men infördes i större skala och på fasta åkrar under 1300–1500-talen i Sveriges östra delar. Havre odlades, men knappast allmänt och främst som hästfoder. Andra grödor var rovor, lin, hampa, humle och i viss mån bönor och ärter.

Viktiga jordbrukstekniska nyheter i Sverige under medeltiden.
Efter Myrdal 1986.

Hela samhället vilade på jordbruket. 90% av befolkningen tillhörde bondesamhället, men även resten hade anknytning till jorden, vars avkastning och organisation var helt grundläggande för samhället. Skatter på jorden hade i någon form utgått sedan 1200-talet. Självägande bönder, skattebönder, betalade skatt till kronan för sina gårdar. Det fanns också de som inte själva ägde sin mark utan brukade gårdar som ägdes av kronan, kyrkan eller frälseman, s k krono- och frälsebönder, gemensamt kallade landbor. Dessa betalade en avgift eller avrad till markägaren för brukningsrätten. Avgiften kunde erläggas i pengar, i natura eller i arbete.

Jordmätning

Jorden kunde mätas efter arealen: markland, attung, mål, seland osv, alternativt efter utsäde, tunnland osv. Den mätteknik som använts sedan medeltiden för att beräkna arealer, var att mäta upp geometriska figurer som sedan kunde ytberäknas genom att de delades upp i mindre trianglar, rektanglar etc. Jorden mättes upp med mätstång, ett redskap som kunde se ut som en stor passare (ofta 6 alnar lång) med ett handtag på mitten. Uppmätningen genomfördes av sk revkarlar, vilka oftast var självlärda bönder. Under 1600-talet lärde man sig att rita och beräkna ytinnehållet i kartor på dessa grunder.

För att få större skatteinkomster hade kronan alltifrån medeltiden haft ett starkt intresse av kolonisation. Kronan värnade om sina skatteinkomster varför förbud rådde för frälset att ta över skattejord. Däremot kunde frälset, för att utöka sina domäner, flytta ut sina landbönder att kolonisera ny mark istället för att dela upp de befintliga hemmanen. Därför fick de tidiga frälsegårdarna framför allt sitt markinnehav i de perifera, nykoloniserade bygderna, t ex i Smålands skogsbygder och delar av Västergötland. Även klostren förlades ofta

*Jordbruksbygdens omfattning under medeltiden (t v).
Medeltidens städer (t h).*

Frälsejord i Sverigr omkring 1560. Kartan visar var frälsets jordinnehav uppgick till mer än 60% av antalet mantal per socken. Efter Arrhenius 1947.

till mer perifer mark och det finns exempel på kloster som erhöll delar av de kungliga allmänningarna, som sedan odlades upp med hjälp av landborna. I de centrala odlingsbygderna i Skåne, Väst- och Östgötaslätterna, södra Uppland och Södermanland kom däremot aldrig frälset att vinna insteg under medeltiden.

”Tomt är tegs moder...”

Livet i byn var noga reglerat genom landskapslagarna och senare Magnus Erikssons landslag. Där stadgades t ex om det gemensamma ansvaret för hägnader, för vägar, broar och grindar. Där talades också om rätten till allmänningarna, om fördelningen av skogen och om rätten till jakt och fiske samt hur diken skulle grävas.

Åkermarkens ägostruktur, som innebar samtidig sådd och skörd, det ökade hägnadsbehovet vid tvåsädets införande och även den dikesgrävning som i hög grad förbättrade jordarna, var arbetsmoment som behövde en hållbar reglering för att fungera. De fick också till följd att byalaget i sig stärktes kraftigt. En viktig del reglerade när och hur ett eventuellt skifte skulle ske i byn, bl a med de citerade orden i styckets inledning.

Solskiftet, eller andra liknande tegssystem, påverkade inte nämnvärt jordbruket i byn, men för jordägare som inte var bybor och inte heller själva brukade sin jord innebar solskiftet ändå en bibehållen kontroll över jorden. Det var därför som både kyrkliga och världsliga jordägare drev på de nya skiftenas genomförande under 1700- och 1800-talen. Solskiftet, eller ”laga läge”, fungerade in i nyare tid.

Solskiftet

Hustomten fungerade som måttstock för ett hemmans storlek. Tomtens längd mot bygatan avspeglade hemmanets andel av byns totala areal. Detta system var lättast att genomföra om tomterna, som i solskiftet, var geometriskt regelbundna. Byns åkrar var samlade i 2 eller flera gårdar där varje gårds tegar lades ut i ordning, från öster till väster – enligt solens gång över himlen. Tegarna fick en långsmal form, som var praktisk vid plöjning då man inté behövde vända så ofta. Klyvning av hemmanen medförde dock att tegarna med tiden kunde bli allt för smala.

Mot slutet av 1600-talet och i början av

1700-talet framställdes en rad detaljerade kartor över jordbruksmarken. Lantmäteriet hade börjat att genomföra skiftesförrättningar, ofta med förslag om strukturella förbättringar. Därför innehåller kartorna inte sällan äganderättsutredningar. Ägogränser är långvariga i landskapet eftersom det krävs juridiska åtgärder för att ändra dem. Kartorna är därför av stort värde för att beskriva förhållanden som rådde innan kartorna upprättades.

FREDNINGSSYSTEMET OCH ODLING

Både ensäde, tvsäde och tresäde förekom under medeltiden. Två- och tresäde innebar att en åker låg i träda medan de övriga brukades. De olika åkergårdarna var hägnade/fredade var för sig så att boskapen kunde gå på den åker som låg i träda. Två- och tresäde var vanligast på de bördigare jordarna i södra Sverige.

SKATTEUNDERLAGET ÖKAS MED HJÄLP AV NYODLING

De stora utlandsskulder som Sverige hade dragit på sig genom Gustav Vasas krig mot Danmark och upplösningen av unionen, gjorde – även då – skatteuppbörden till en mycket viktig fråga. Ett skattehemman gav all sin skatt till kronan och eftersträvades därför. Men hemmanet skulle inte vara mer än fullbesatt, dvs att fler människor än behövt bodde och arbetade på gården. Restriktioner mot detta infördes under 1500-talet då överskottsbefolkningen uppmanades att flytta ut för att bryta ny mark. Nya gårdar kom så till, med nya åkrar och ängar och blev en del av kolonisationen.

Kyrkan hade under medeltiden blivit en stor markägare. Genom 1530-talets kyrkoreduktion gick kyrkojorden över till kronan och gav kronan ytterligare inkomster från de bönder som brukade denna jord.

Skatten betalades i naturprodukter, som kronan sedan kunde sälja vidare för att få penninginkomster. Varorna samlades i särskilda varumagasin, som upprät-

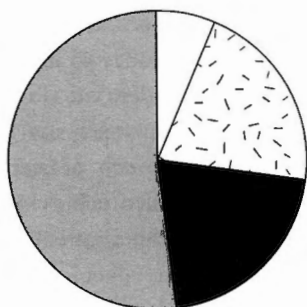
Procentuell fördelning
av jorden efter
dess skattenatur

Krono

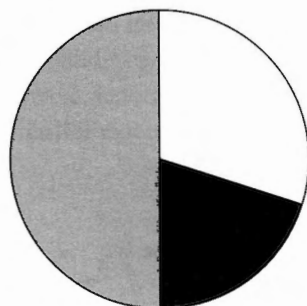
Kyrko

Frälse

Skatte

Vid medeltidens slut

Vid Gustav Vasas död

EN BYS SKATTENATUR

Mortorp, Mortorp sn, Södra Möre.

Situationen vid medeltidens slut:

Skatte 1+1/2 mtl

Krono 1 mtl

Frälse 1 mtl, tillhör

Abr Eriksson Leijonhufvud

Kyrko 1 mtl+1/2 obebyggt från 1549

Kloster 1 mtl Vadstena klosterhemman,

sålt till Vadstena 1474 av

Sven Larsson Tre blad.

Mortorp är nämnt för första gången år 1344 och har 1387 en kvarn. 1507–08 är det en tingsplats. Jordetalen redovisas inte i Småland.

tades för ändamålet. Strävan mot en penninghushållning hade funnits sedan senmedeltiden, men ända till 1500-talets slut förblev naturhushållningen basen för samhället och statens inkomster.

För att effektivisera skatteuppbörden gjordes vid 1530-talets slut en omfattande registrering av landets jord efter ägoförhållandena uppdelad i frälse-, krono- och skattejord. Uppgifterna fördes in i jordeböcker och skattelängder och med tiden blev verksamheten allt mer noggrann och omfattande. Idag utgör dessa böcker de viktigaste källorna till kunskaper om jordbruket under medeltiden.

Under 1500-talets senare del fortsatte delar av Mellansveriges skogsbygder att odlas upp, t ex i Värmland och de norra delarna av Västmanland. Finnar inbjöds att med svedjebruk ta ny mark i besittning. När järnframställningen fick större betydelse, så småningom ett absolut företräde, blev dock svedjandet motarbetat då skogen behövdes i form av träkol för bergshanteringen.

Nyodlingarna i skogsbygderna var sällan lämpade för intensivt spannmålsodlande, men kunde däremot användas som foder- och betesmark. På svedjorna anlades åkrar vilka övergick till ängsbruk och lövtäkt. Därför fortsatte boskapsskötseln att dominera i exempelvis Småland och Norrland. Men även Västgötaslätten hade en hög andel boskapsskötsel.

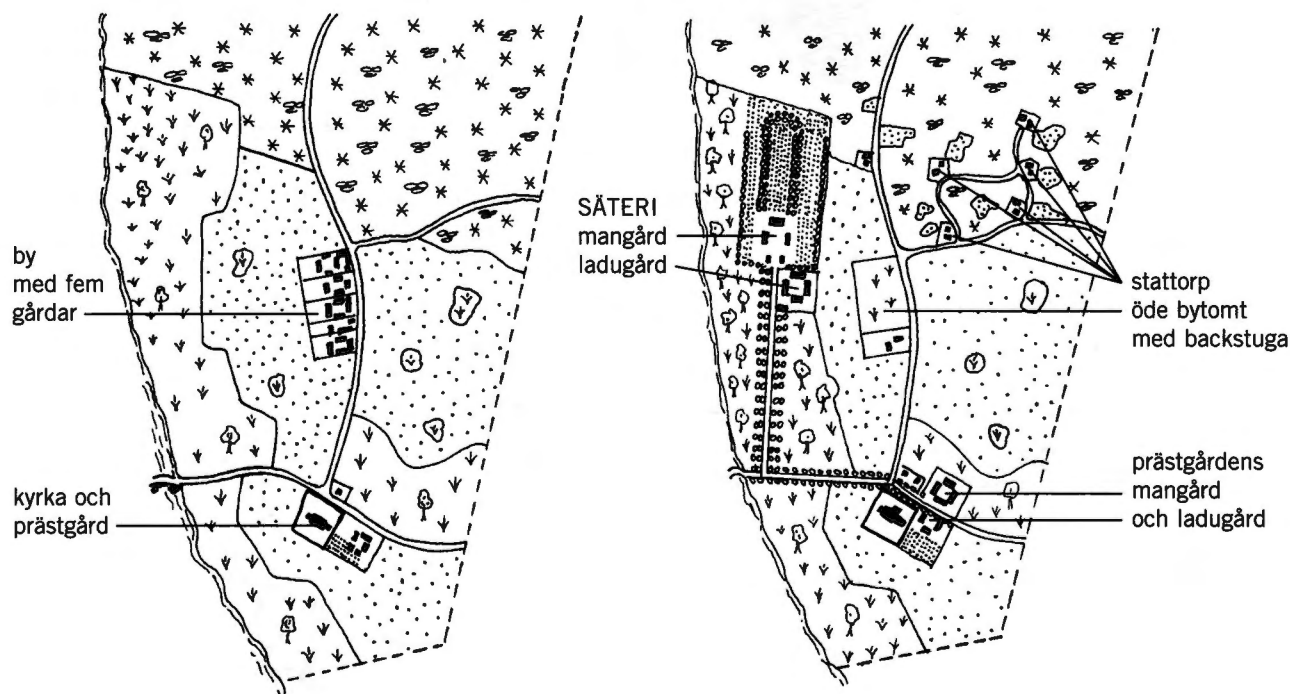
Finnmarker

HUVUDGÅRDARNA, SÄTERIERNA OCH GODSEN

Oavsett vilken samhällsgrupp man tillhörde var anknytningen till jorden grundläggande för hela det medeltida samhället. På slutet av 1500-talet inleddes en omfördelning av kyrkojorden, som genom reformationen förstärktes. Därmed kunde kronan få avkastning av jorden. 1600-talet dominerades av de långvariga krig som Sverige förde. Kronans skuldsättning, krigsskulder och brist på kontanta medel, medförde att lön för tjänster och betalning av de stora privatlån, som Sverige tog för att finansiera kriget, måste betalas med jorddonationer. Ett annat skäl till de många jorddonationerna var att kronan ville knyta vissa befattningshavare och tjänstemän närmare till sig.

På så sätt kom stora delar av den växande adelns makt och rikedom att grundas på jorden, och adeln blev därför liksom kronan bunden vid sin ställning som jordägare. Även andra ståndspersoner, som ofrälse, civila och militära statsfunktionärer och präster var knutna till jorden genom tjänsteställningen och avlöning i naturaform. Även skatteuppbörden från skattehemman donerades till den tjänstgörande adeln, vilket i sin tur innebar att skattebönderna där blev underställda både frälse och krona. Tidigare ansågs bonden ha oinskränkt ägande över sitt skattehemman, men betalade skatt till kronan. Nu kom kronan istället att ses som den verkliga ägaren.

På olika sätt har godsbildningen påverkat landskapets utseende i skilda regioner. Säterier är beteckningen på de gårdar som åtnjöt en mer fullständig skattefrihet än övrig

Exempel på landskapets och bebyggelsens förändring i samband med att ett säteri etableras under 1600-talet

frälsejord. De var stamgårdar för många adliga ätter. Fram till 1500-talets mitt låg säterierna som tidigare nämnts i allmänhet i områden vid sidan av den befintliga bondebygden. Genom donationer av kronojord under 1600-talet kom de däremot att läggas i de centrala odlingsbygderna där bönderna avhystes från gårdar eller byar. Godsherrn hade en eller flera huvudgårdar som brukades av de dagsverkskyldiga bönderna i närliggande byar.

För att få bestå skulle säterierna vara bebyggda med ståndsmässiga byggnader. Omgivningarna dominerades ofta av långa alléer upp mot huvudgården. Torpbebyggelsen ökade till följd av privilegierna på säteriernas mark.

Som stora jordägare fick adelsmännen intresse för lanthushållning och det ansågs, både i Sverige och i Europa, vara av största vikt för adelsönerna att ha en viss utbildning i ämnet. Läroböcker, eller så kallade hushållningsböcker var vanliga. Ett exempel från 1500-talets senare del är Per Brahes då "Oeconomia". Säterierna fick därigenom också en roll som förmedlare av nyheter inom jordbruket. Man kan påstå att adeln under 1600- och 1700-talen förändrade landskapet genom de privilegier som knöts till säterierna.

En annan nyhet var indelningsverkets införande 1681. Indelningsverket innebar att bönderna slapp krigs- utskrivningar mot att de åtog sig avdela mark stor nog att föda en soldat. Detta medförde att en mängd nya torp togs upp på skattejord.

När freden kom i början av 1700-talet blev det inledningen till en ny tid med nya tankar. Under den närmast följande "frihetstiden" ökade riksdagens makt. Även om bondeståndet hade mindre inflytande än de övriga, var de svenska böndernas politiska ställning vid denna tid enastående i Europa.

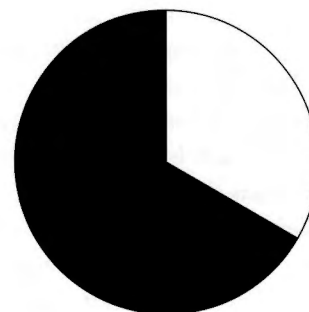
Jordbruket ansågs dock av tidens sakkunna ha stagnerat och blivit ineffektivt. Därför ägnades ett stort intresse åt att utveckla näringslivet. På 1740-talet försökte hattpartiet skapa en lanthushållningsinrättning under landshövdingarnas överinseende. Den kom aldrig till stånd, men många av landshövdingarna kom ändå att

Procentuell fördelning av jorden efter dess skattenatur

Skatte- och krono

Frälse

Omkring 1650

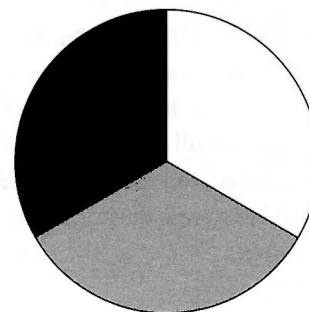
Krono

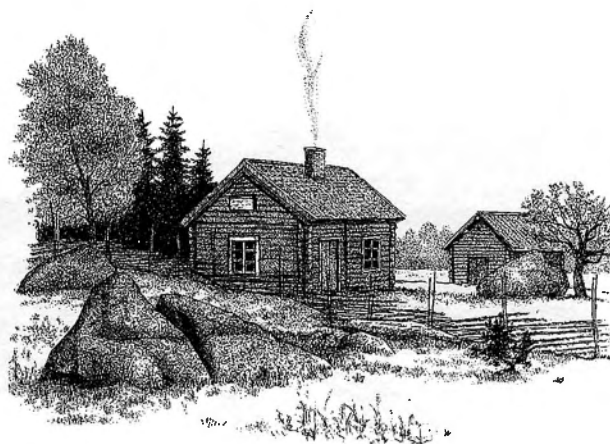
Skatte

Frälse

Vid sekelskiftet 1700

Soldattorp

göra viktiga insatser för lantbrukshållningen. Viljan att åstadkomma mer rationella jordbruk ledde med tiden fram till skiftesreformerna. Ambitionen att omfördela jordbruksmarken på färre, men mer sammanhållna enheter, som kunde brukas mer rationellt, pågick redan under 1700-talets slut.

Befolkningens antal ökade under frihetstiden allt hastigare. Ett led i ansträngningarna att försörja landsbygdens befolkning blev att tillåta hemmansklyvningar liksom fritt anläggande av torp på allmänningar.

Biinkomster

Utkomsten från jordbruket kompletterades med körslor, arbetsvandringar, tjärbränning, kolning samt även hemslöjd och hantverk. Mjök och kött och ull var avsaluprodukter men boskapskötseln stod inte högt. Fodret räckte dåligt till nötkreaturen, en stor mängd foder gick till dragdjuren.

Skiftesreformerna

De första moderna skiftena genomfördes i form av storskifte. Varje gård fick sin mark i ett färre

antal skiften, men förändringen blev inte så radikal som var tänkt. På 1780-talet gjordes därför försök med enskifte, där varje gård skulle få alla sina ägor samlade i ett enda block. 1803 fattades beslut om enskifte i riksdagen, men det kom inte att genomföras i nämnvärd grad. Det var bara i de stora slättområdena, där marken var relativt homogen, som det var möjligt att genomföra skiftet relativt rättvist. 1827 slutligen, stadgades om laga skifte. Varje gård skulle få så få skiften som möjligt, men ha sin andel i åkern, ängen och utmarken. Den gemensamma bytomten försvann och en del av bönderna, vars marker ine gränsade till byn, fick flytta ut.

Nya grödor

Nya grödor gjorde sitt intåg, ärtväxter odlades allt mer och man prövade försiktigt med potatis, som i början sällan odlades på större åkrar, utan hörde till trädgårdstäppan. När man upptäckte dess användning till brännvin, bredde odlingarna ut sig och då spred sig också kännedomen om potatisen som matväxt.

Spannmålsodlingen fick också konkreta uttryck i landskapet, t ex på Öland där en mängd kvarnar byggdes för att kunna ta hand om en större produktion.

1800-tal

Expansion och skifte

Från 1800-talets början omvandlades jordbruket kraftigt. Denna "agrara revolution" skapade det landskap vi ser idag.

Kapitlet behandlar den agrara revolutionen och dess konsekvenser för kultur- och naturmiljön. Omvandlings-skedet måste ställas samman med det historiska, dvs politiska, ekonomiska och tekniska skeendet.

Vad hände under det skede, som kommit att kallas den agrara revolutionen ?

- Jordbruksmarkens omfattning ökade.
- Användningen av marken förändrades med nya metoder och redskap.
- Bebyggelsen ändrade karaktär.
- Ekonomin förändrades.
- Befolkningen ökade i antal.
- De ekonomiska och sociala skillnaderna blev större.

Trots alla förändringar blev dock mycket kvar vid det gamla och rester av detta levde kvar också i landskapet.

FRÅN NATURAHUSHÅLLNING TILL PENNINGEKONOMI

Landsbygdens befolkning fortsatte att öka i allt snabbare takt, under 1800-talets första hälft med 50–100 %. Den ökande befolkningen kom till största delen att stanna på

landsbygden. Detta medverkade till en produktionsökning inom jordbruket. Industrin, som senare skulle suga upp befolkningsöverskottet, kunde ännu inte skapa arbetstillfällen för alla. Men jordbruket var inte längre den allenarådande basnäringen.

Samhället utvecklades också mot en renodlad penningekonomi, där marknaden och dess efterfrågan fick allt större betydelse. Detta fick först genomslag vid de större gårdarna och godsens i slättbygderna, där det fanns större möjligheter att lägga om jordbruket. Borttagandet av frälsetvånget på säterierna, som genomfördes 1809, gjorde att nya kapitalstarka ägare kunde komma in. Ägare som producerade för marknaden och som tog alla nyheter till hjälp för att få högsta möjliga avkastning. Så småningom påverkades även de små och mellanstora gårdarna.

Den ekonomiska utvecklingen förändrade samhället på många plan och fick konsekvenser även för den enskilde bonden och brukaren. När kontakterna och handeln med omvärlden ökade, blev vägnäten och möjligheten till kommunikation allt viktigare. Mälardalen, Östergötland och Skåne kom att gynnas av goda kommunikationsnät och därmed av större tillgång till impulser och kunskaper utifrån. Detta rörde väg för framsteg och förändringar. Andra områden påverkades inte i lika hög grad, vilket i sin tur kunde få till följd att regionens jordbruk fick en annan utveckling.

SKIFTENA PÅVERKAR BEBYGGELSEBILDEN OCH ODLINGSMARKEN.

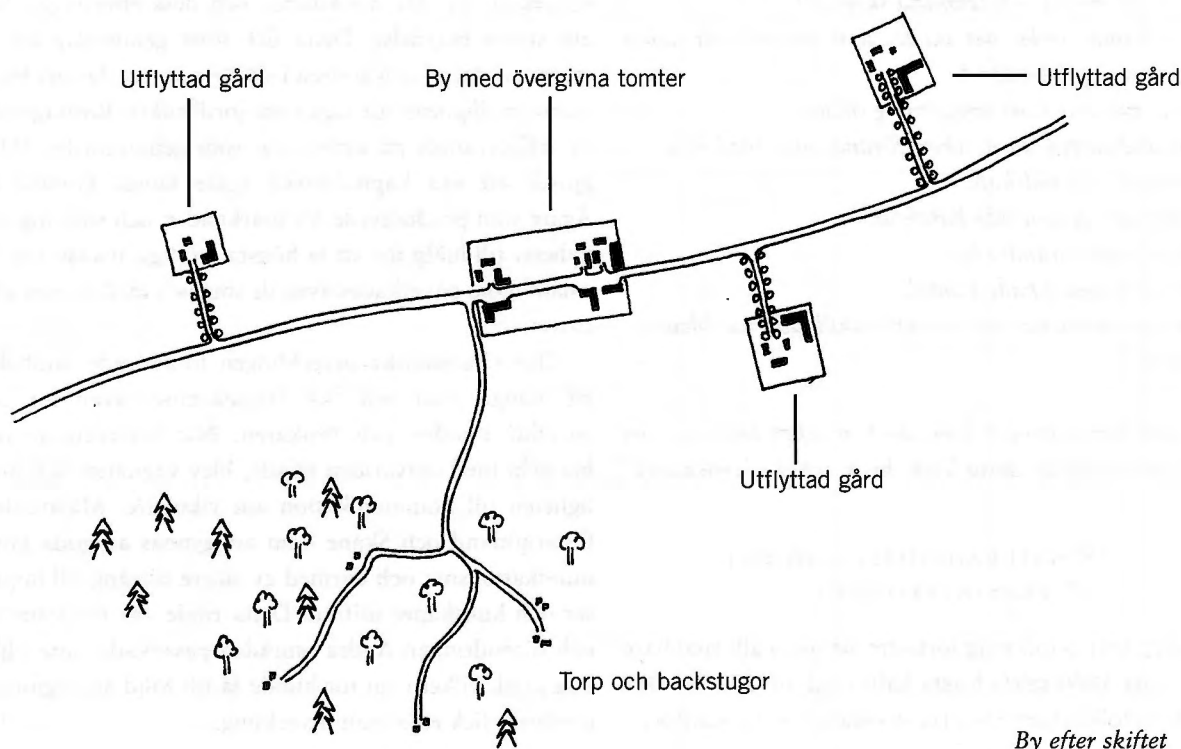
Vid sekelskiftet 1800 hade vissa väsentliga förändringar påbörjats genom de tidiga skiftena, och därmed utvecklingen mot det moderna jordbruket. Skiftena medförde i många fall att en eller flera gårdar flyttade ut från bytomten. Framför allt de stora byarna sprängdes. Gårdarna spreds över landskapet, ut på de nya odlingsenheterna, och många nya gårdar tillkom. I hela landet rör det sig om ca 100 000 gårdar.

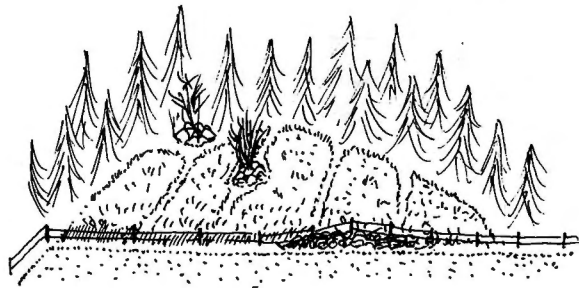
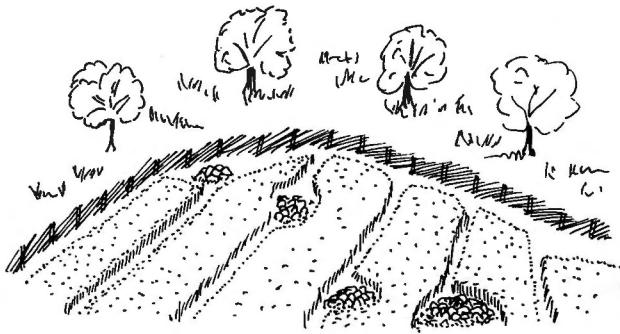
Utformningen av de nybyggda husen följde ofta det traditionella byggnads sättet, men grupperingen av byggnaderna blev friare. Först under senare delen av 1800-talet, lät man sig påverkas mer av rådande smakriktning och såväl utformning som byggnadsteknik blev mer modern. De nybildade hushållningssällskapen, som tillkommit för att sprida innovationer inom jordbruket och hjälpa bönderna komma tillrätta med alla nyheter, gav ut

mönsterritningar för såväl nya bostadshus som ekonomibyggnader, vilket medförde att likartade byggnader uppfördes över hela landet.

De obesuttna, som blev allt fler, hade tidigare ofta bott i utkanten av byn på tån eller malmen. Efter skiftena fick många flytta ännu längre ut, på byns utmark, för att bygga sina torp och börja odla upp marken där. I vissa typer av byar, bodde de obesuttna i gatehus längs bygatan, som kom att bilda kärna i byn medan övrig bebyggelse skiftades ut. Så är fallet i många av Skånes byar, där gatehusen fortsatte att hysa obesuttna medan bönderna flyttade från byn ut på sina nya marker.

Att befolkningens antal växte, ledde under 1800-talet till en stor livsmedelsbrist och behov av mera åkermark. Jordbruksmarkens totala omfattning ökade genom nyodling av två slag. Dels togs helt nya tidigare inte uppodlade områden i bruk, t ex i Norrlands inland. Dels medförde skiftena – såsom avsikten var – att omläggningen av själva jordbruksdriften började slå igenom. En gradvis

Del av gårde med tegindelning som övergivits vid skiftet.

uppodling av slätterängarna började, samtidigt som många ängar omvandlades till hagar. Bruket av den odlade marken intensifierades och den höskörd ängen gav fick allt mindre betydelse. Foderväxter odlades nu istället på åkermarken. Ängsmarkerna, som låg i inägomarken, blev oftast åker, när de hade skiftats ut.

De magrare delarna av ängen kunde användas till bete, när skogsbete inte längre accepterades, för att skogens värde som virkesproducent ökat. En marknad uppstod allt tydligare och det fanns nu möjlighet till avsättning för en överproduktion. Jordbrukaren gick över från extensivt till intensivt brukande. I de befolkningstäta jordbruksbygderna torde den specialiserade markanvändningen ha slagit igenom snabbast. På samfällt ägda marker eller boställen blev i allmänhet den äldre markanvändningen kvar längst.

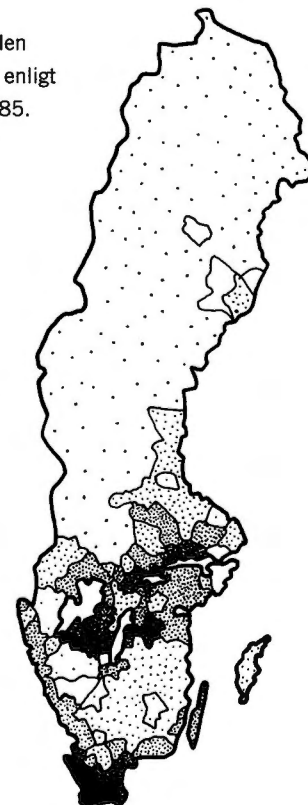
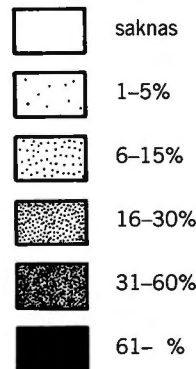
Skiftena, befolkningsökningen och hemmansklyv-

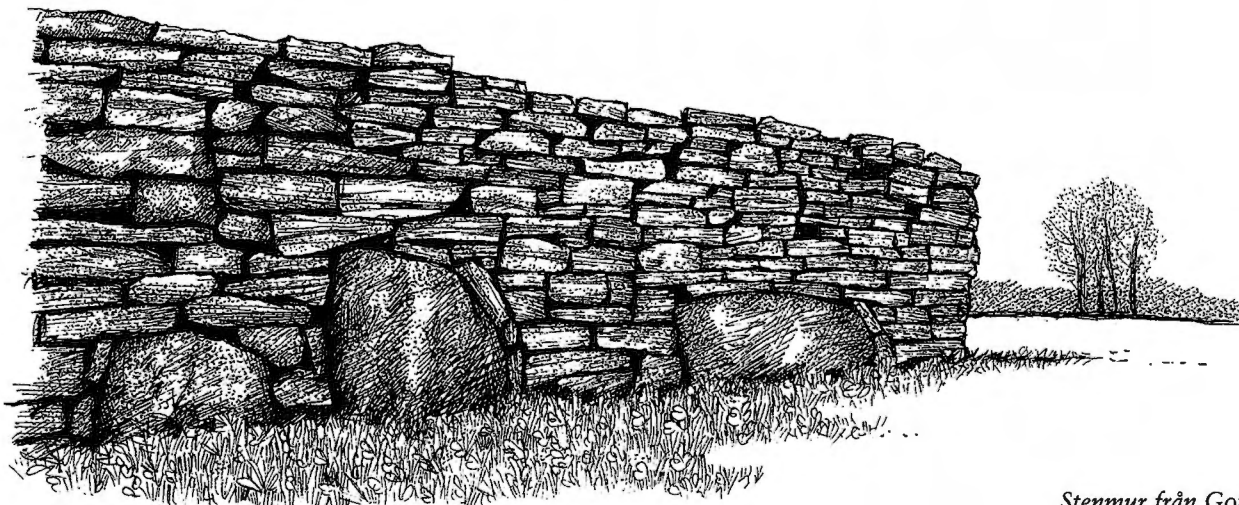
ningen ledde till en allt större brist på mark. En omfattande nyodling påbörjades. Den kraftiga expansionen under 1800-talet innebar upptagandet av nya odlingsmarker utanför inägomarken, särskilt efter det att all odlingsvärd mark inom inägorna odlats upp. Huvudsakligen skedde uppodlingen i form av lyckor, mindre odlingsytor, vilka så småningom kunde bilda större sammanhängande fält med anknötning till inägomarken.

För att vinna ytterligare odlingsbar mark började en omfattande dikningsverksamhet på våtmarker och myrar. Nyodlingsföretagen kom att stödjas av staten och under 1800-talets senare del fick nästan alla större odlingsföretag anslag eller lån av statliga medel. En speciell dikningslag infördes 1879.

När redskapen blev bättre ökade även kärr- och mossodlingen, och med hjälp av en annan nyhet – konstgödsel – kunde avkastningen där bli god. Med de nya

Den procentuella andelen åkermark per kommun enligt lantbruksräkningen 1885.

Stenmur från Gotland

redskapen och möjligheterna till konstgjord jordförbättring, kunde tidigare nästan värdelösa jordar nu odlas med framgång.

De största dränerings- och utdikningsföretagen företogs under andra hälften av 1800-talet och början av 1900-talet. Framför allt slättbygderna kom att förändras. Som exempel kan nämnas den kraftiga utdikningen och uppodlingen av våtmarkerna på Gotland. Det flacka landskapet gjorde att stora, låglänta våtmarksområden enkelt kunde omvandlas till åkermark. På mindre än 100 år försvann närmare 90 % av öns våtmarker, vilket idag bl a har lett till öns grundvattenproblem.

Genom sjösänkning och våtmarksdikning har den totala våtmarksarealen minskat avsevärt från 1800-talets mitt fram till idag. Man räknar med att sammanlagt 1,5 milj ha odlades upp mellan 1850 och 1900 varav större delen var våtmarker. I många jordbruksbygder återstår idag enbart mindre rester av tidigare vidsträckta våtmarker. Vid snösmältningen och högvattenstånd på våren

kan man ibland få en uppfattning om hur 1800-talets landskap såg ut.

För att den dränerade marken skulle kunna brukas krävdes dock att man använde de nya, bättre plogarna som orkade genom den tunga och blöta jorden. Plogarna klarade inte alltför stora stenar och därför måste åkern stenröjas innan plogen sattes i jorden. Detta gällde även när man plöjde äldre åkermarker med nya plogar. Av stenarna lades långa murar upp längs de nya åkergränser som skiftet fört med sig. Dessa murar finns ofta kvar i dagens landskap. Även odlingssten, som tidigare förekommit i rikligt antal i form av små rösen, förorsakade olägenhet och samlades därför i färre och större rösen.

Konsekvenser för faunan och florán

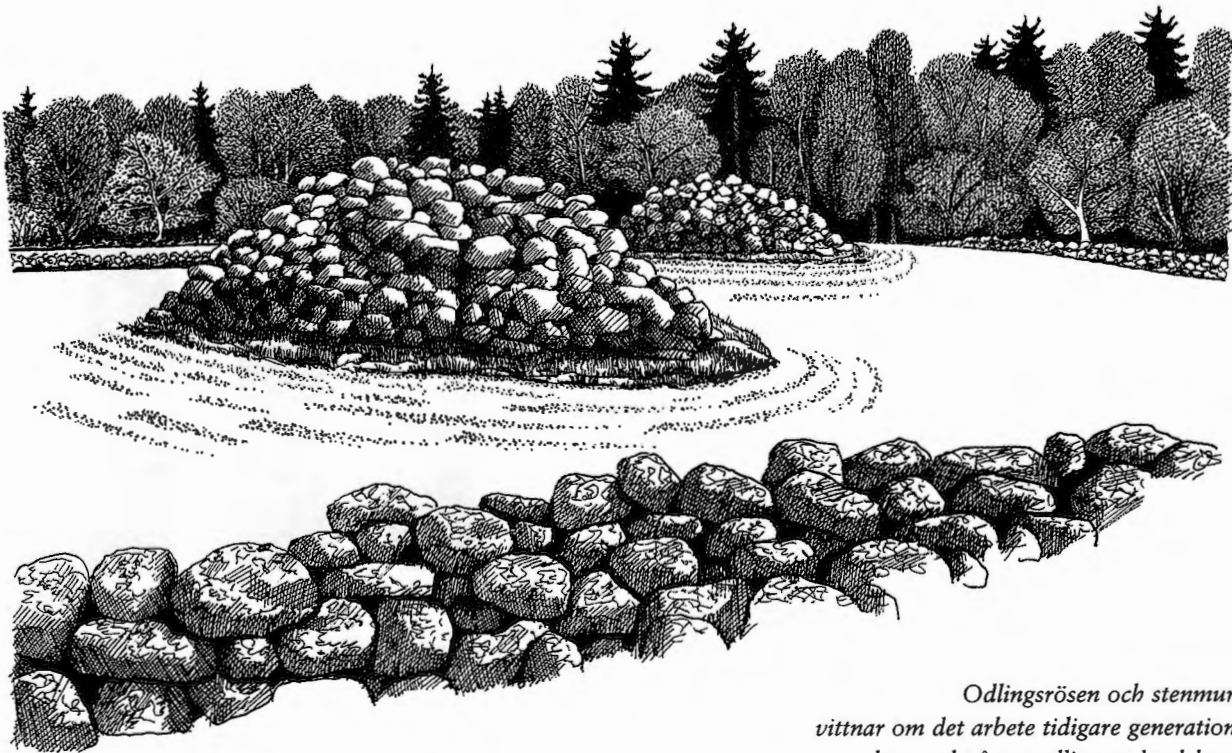
Många av de växter, som idag är kraftigt tillbakaträngda, hade mycket gynnsamma förutsättningar under 1700- och 1800-talen. Den gradvisa omläggningen av jordbruket under

senare hälften av 1800-talet missgynnade framförallt myrväxter, som lokalt kunde utrotas helt på grund av utdikningen. Också ängsväxterna missgynnades då slåttern minskade, likaså hedväxter då djuren övergav utmarksbetena och dessa skogsplanterades.

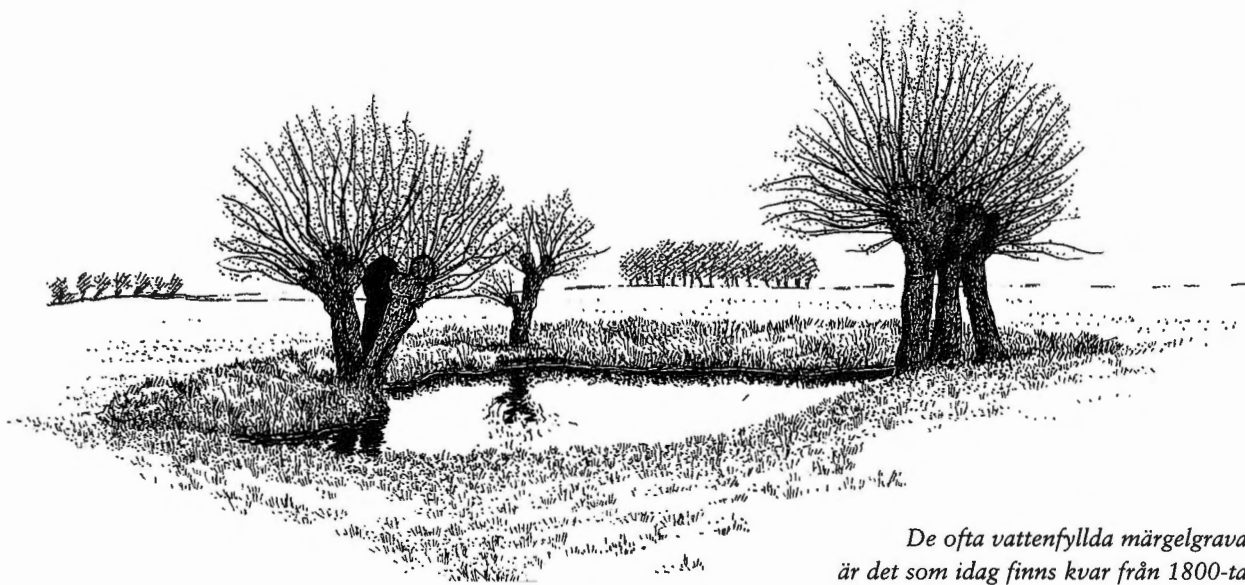
Kunskaperna om fågelfaunan under 1800-talet är bristfälliga. Ett antal arter, som idag är helt utrotade, till exempel stortrapp, vit stork, härfågel och blåkråka var knutna till det äldre odlingslandskapet. Många andra arter gick kraftigt tillbaka då markanvändningen förändrades. Exempelvis missgynnades olika vadare, som är knutna till hävdade våtmarker, däribland brushane, enkel- och dubbelbeckasin och kärrensäppa.

Markvärdet förändrades kraftigt vilket ledde till en ekonomisk och därav följande social skiktning av bönderna. Redan existerande skillnader inom bondeklassen accentuerades ytterligare i och med skiftet. Förmågan att förstå möjligheterna till expansion och skaffa de nya redskap som bjöds, blev avgörande för den enskilda jordbrukarens framgång.

Vid 1800-talets mitt uppstod en ny exportmarknad för jordbruksprodukter i Västeuropa och detta innebar stora förändringar inom det svenska jordbruket. Odlingen inriktades på spannmål, i synnerhet havre som bl a exporterades till Storbritannien och Frankrike. Stora områden, som hade utdikats besåddes med havre, men också odlingen av vete ökade kraftigt. För att klara det ökade uttaget ur jorden, behövdes större mängder gödsel.

*Odlingsrösen och stenvägg
 vittnar om det arbete tidigare generationer
 lagt ned på uppodling av landskapet.*

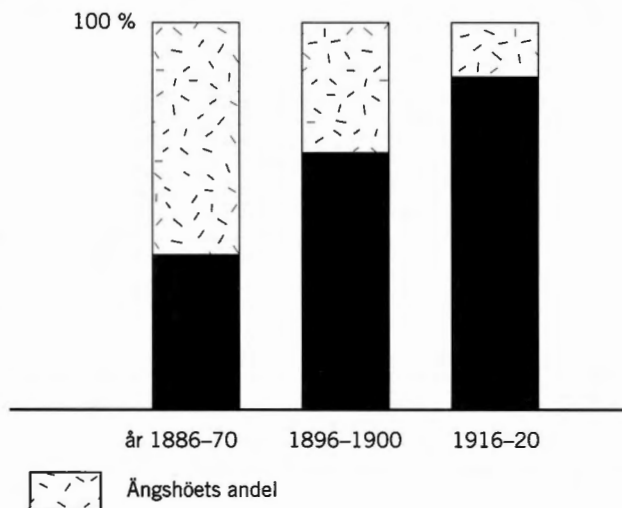
De ofta vattenfyllda mörkelgravarna är det som idag finns kvar från 1800-talets brytning av kalkhaltig lera (mörkel).

Mot slutet av 1800-talet började konstgödsel i form av superfosfat och chilesalpeter att användas i liten skala. Kvävehaltiga gödselmedel började användas i större skala först långt in på 1900-talet.

Under ungefär samma tidsperiod blev också vallodling av kvävefixerande växter allt vanligare. Tidigare hade ängsarealen varit dimensionerande för åkerarealen men ängarna gav dålig avkastning och införandet av konstgödsel och vallodling kombinerat med växelbruk ändrade radikalt förutsättningarna inom jordbruket. Det gamla uttrycket "äng är åkers moder" stämde inte längre. Arealen naturlig ängs- och betesmark sjönk successivt.

Med stigande jordbrukspriser och stigande markvärde steg också utlösningssummorna vid arvskiten. Att då dela upp gården i många små delar blev föga attraktivt, i synnerhet som den stora efterfrågan på arbetskraft inom jordbruket och ett allt bättre bankväsende gjorde det möjligt att försörja sig på ett torp, med ett visst till-

Totala höproduktionen

Vallodlingen gjorde att ängshöets betydelse minskade avsevärt

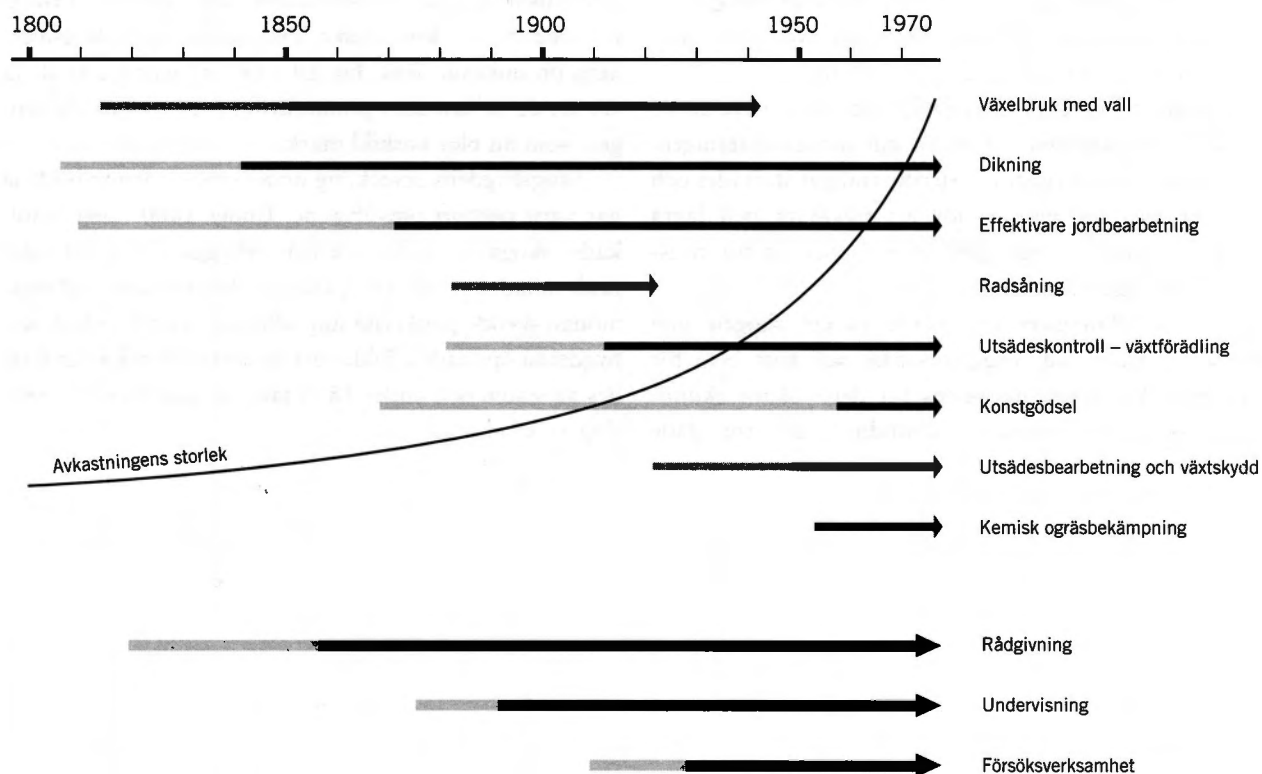
skott av lönearbete. Nästa generation fick det dock lite sämre på sina torp, kanske blev de backstusittare, och de sociala klyftorna ökade. En underklass, ursprungligen välbärgad, uppstod och växte hastigt. Den kom senare att utgöra grunden för jordbrukets och industrins lönearbetare.

Jordbruksmarknaden nådde en höjdpunkt under 1850- och 1860-talet, men efterföljdes av några svåra missväxtår. Industrin behövde allt mer arbetskraft och inflyttningen till städerna började. Under 1870-talet upphörde därför befolkningsökningen på landsbygden. Men varken industrin eller städerna kunde svälja den stora mängd av människor som kom och både arbetslösheten och bostadsbristen ökade. Människor började emigrera till andra länder, framför allt till USA.

Det kom också rent administrativa reformer som innebar stora förändringar inom jordbruket. Näringsfriheten som infördes i etapper 1846 och 1864, gav fri etableringsrätt åt vem som helst som önskade starta ett jordbruk.

Marknadens efterfrågan kom att styra jordbrukets inriktning mot en viss produktion. De som genom sin tekniska och ekonomiska utveckling kunde anpassa sig till marknaden och dess förändringar, hade möjlighet att få goda inkomster, investera, köpa mer mark och ibland köpa upp mindre gårdar.

När jordbruket intensifierades behövde gårdarna allt större lagringsutrymmen. En del av de ökade inkomsterna investerades därför i de stora ekonomibyggnader, som fortfarande är en vanlig syn i de rikare jordbruksbygderna.

Viktiga jordbrukstekniska nyheter sedan mitten av 1800-talet. Efter Mattson 1978

Typritade ekonomibygnader

Många byggnader uppfördes efter tidens typritningar. De är ofta utsmyckade med karakteristiskt utformade fönster- och dörrfoder och med snickarglädje.

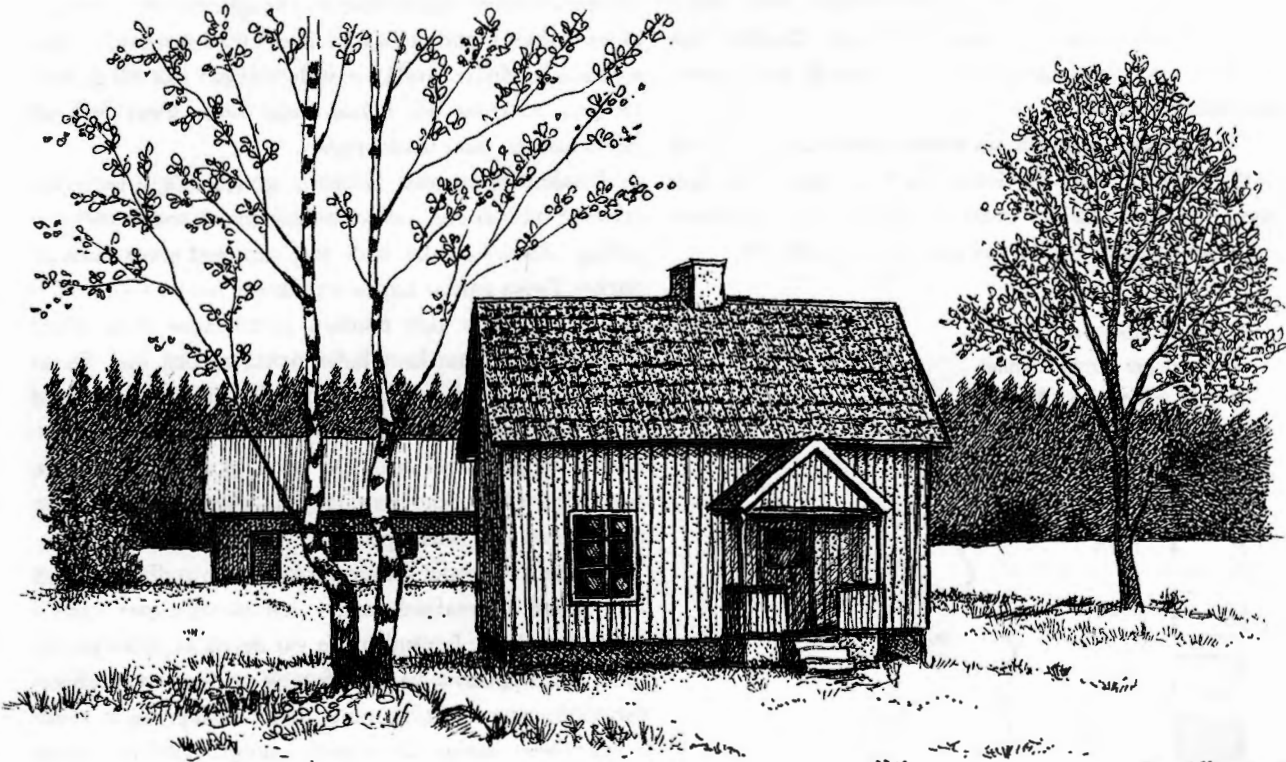
Genom att en exportmarknad öppnades utvecklades animalieproduktionen – framför allt mejerihanteringen. Stora ladugårdar byggdes, mejeriföreningar startades och nya uppfinningar gjordes för att tillvarata och lagra mjölk och smör. Landsbygdsbankerna gav lån till investeringar i byggnader och maskiner.

När befolkningstrycket ökade räckte skogen inte längre till både ved, byggnadsvirke och fritt bete för boskapen. Virkesproduktionens betydelse ökade ekonomiskt. Skogsbetet minskade samtidigt i de utpräglade

jordbruksbygderna. Skogsmarken hade utarmats. I enlighet med tidens ekonomiska idéer skulle även skogsmarkens produktion ökas. Ett led i förverkligandet av detta var att de skiften som genomfördes även omfattade skogen, som nu blev enskild mark.

Skogsbygdens utveckling under senaste århundradena har varit oerhört omvälvande. Under 1800-talet befolkades skogarna av torpare och nybyggare och nya småbruk anlades i rask takt. Genom den enträgna odlingsmödan skedde punktvisa uppodlingar överallt och skogsbygderna öppnades. Bildandet av småjordbruk omhulldes av staten och under 1870-talet beslutades om avvittning av kronojord.

1900-tal Rationalisering

Per Albin-torp

Uppodlingen nådde sin kulmen omkring 1930. I södra delen av landet vände utvecklingen därefter mot nedläggning medan expansionen fortfarande pågick i den norra delen.

Kapitlet redogör för nedläggningens förlopp och de regionala olikheter som karaktäriserar den samt visar att nedläggningen medför en utarmning av odlingslandskapet där kultur- och naturvärden drabbas samtidigt.

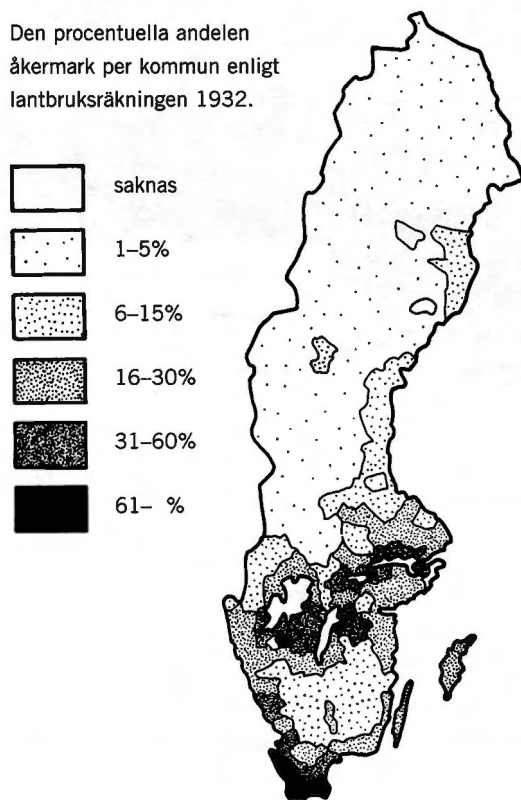
1907 inrättades speciella medel för egnahemsåren, i en strävan att behålla befolkningen på landsbygden, och stävja flyttningen till städerna och emigrationen. Jordbrukspolitiken gynnade ända till år 1947 dylika småbruksetableringar och ännu under 1930-talet grundades mängder av nya enheter, vilka framförallt i Norrland, kommit att kallas Per Albin-torp.

Under 1900-talets fyra första decennier tillkom genom de statliga egnahemslånen fler än 30 000 småbruk. Under 1940-talet nåddes kulmen för småjordbruket i inre Norrland. Kurvan vände dock snart och det gick nu mycket snabbt utför. Jordbruksegnahemmen byggdes efter mönsterritningar, som staten och låneinstituten förmedlade. Per Albin-torpen i Norrland fick alla ett likartat utseende, som gav nyodlingsbygden en alldeles speciell karaktär.

Fram till 1920-talet ökade åkerarealen i hela landet och jordbruket intensifierades ytterligare. Därefter var det bara i norrlandslånen och på Gotlands myrar som ökningen fortsatte.

Odlingsmarken nådde sin största omfattning omkring 1930. Den samlade jordbruksmarken, åker, äng och hage, omfattade då 4,8 miljoner ha, varav 3,7 miljoner utgjordes av åker. Gårdarnas antal var ca 300 000.

Den procentuella andelen åkermark per kommun enligt lantbruksräkningen 1932.

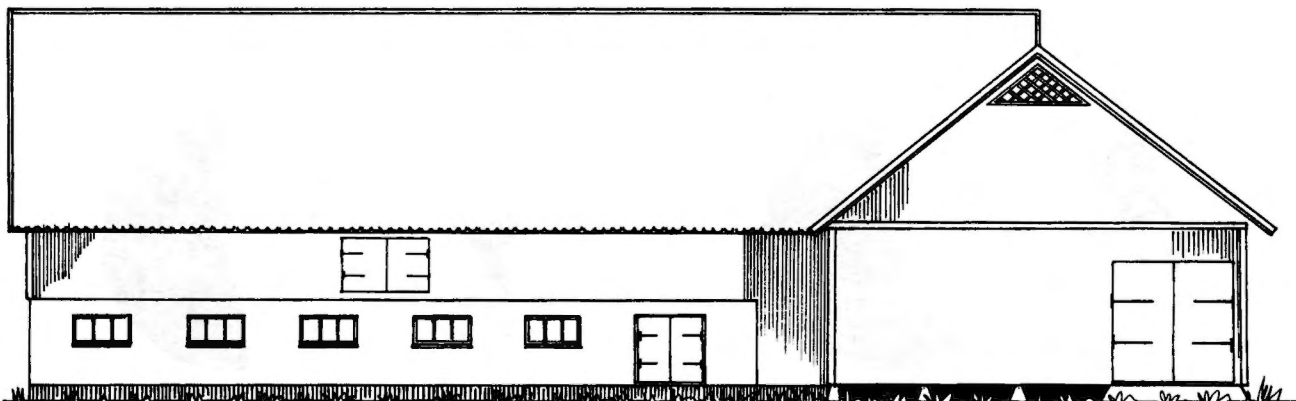
Den senare delen av 1930-talet blev en övergångsperiod mellan ett, framför allt i Norrlands inland, expanderande och ett på slättbygden i söder retarderande jordbrukslandskap. Krigsåren blev en tillfällig broms för utvecklingen, men efter 1945 kom jordbruket att karaktäriseras av en allt snabbare minskning av såväl areal som antalet företag.

I östra Mellansverige svarade man tidigast på det jordbruksbeslut som fattades år 1947. Här kom strukturomvandlingen igång snabbt. Fastighetsstrukturen var i dessa trakter bland de bästa i landet med stora och välarronderade gårdar. Ändå var inflyttningen stor till de närbelägna städerna där bland annat höga löner lockade lantarbetarna från landsbygden.

Konkurrensen med industrin gjorde högre lantarbetarlöner nödvändiga, vilket bidrog till en snabb mekanisering. Mindre gårdar hade inte råd med stora maskinparker. Dessa gårdar kunde inte längre fungera som självständiga enheter och marken införlivades med större granngårdar. Inom kort lades också torpen ned. Deras jord övertogs av modergården eller planterades med skog. Mekaniseringen satte inga omedelbara spår i gårdarnas byggnadsbestånd. De stora ekonomibyggnader, som uppfördes under sent 1800-tal rymde ännu de nya maskinerna och redskapen.

Under 1950-talet ökade takten i omvandlingen, som blev störst i Svealands slätt- och skogsbygder samt i södra Norrland. Förändringen var delvis av olika karaktär. I slättbygden var det främst en fortsatt strukturrationisering med tillhörande sammanslagning av brukningsenheter medan situationen i skogsbygden snarare handlade om en nedläggning av åkermark. I skogsbygden slöt sig landskapet kring bebyggelsen medan slättbygden fick allt färre men större brukningsenheter.

Under 1960-talet fortsatte omvandlingen i ännu snabbare takt, dock nu över hela landet. Nedläggningen, som planerades genom riksdagsbeslut var mest omfattande i Götalands och Svealands skogsbygder samt i Norrland. Jordbrukare skulle ha samma ekonomiska standard som industriarbetare. De gårdar som inte gav en sådan

Ekonomibyggnader

avkastning skulle upphöra och bonden söka sig till industrin.

Jordbruksproduktionen skulle ligga på en nivå som bestämdes i förhållande till rikets behov vid en eventuell avspärning.

De områden som sist koloniserades och uppodlades blev också de som först lades ned. Slättbygderna klarade sig betydligt bättre. Där finns idag praktiskt taget all åkermark i behåll. Tillbakagången uppvisar också andra regionala skillnader. Nedläggningen har bl a varit ojämnt fördelad mellan norra och södra Sverige.

Arealförlusterna blev enorma. Av de 4,6 milj ha jordbruksmark som fanns år 1944 har idag omkring 1,4 milj lagts ned. De flesta ängs- och hagmarkerna har gått förlorade liksom åtta hundra tusen ha åker. Under samma period minskade antalet yrkesverksamma jordbrukare med närmare 80%. Under den snabbaste omvandlingsperioden under 1960-talet lades varje dag tiotals gårdar ner i landet. Ändå kunde allt större skördar bärgas genom den allt effektivare användningen av nya gödsel- och kemiska bekämpningsmedel.

Arealen naturlig slätter- och betesmark är idag bara en bråkdel av den forna arealen. Klassificeringen i lantbruksstatistiken visar indirekt betydelsen av de olika

markslagen. Betesmarkens förändrade betydelse kan avläsas i hur behovet av differentierad statistik minskar. År 1927 användes fyra olika begrepp för betes- och slättermarker, nämligen ordnad betesäng, slätteräng, annan betesäng, och hagmark. År 1951 skilde man endast på kultiverad betesmark och naturlig äng. Nästa förändring ägde rum år 1981 då dessa båda slogs samman i begreppet betesmark.

Fodermarker

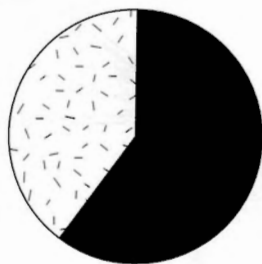
Naturvården använder en gemensam beteckning, fodermarker, för slätter- och betesmarker. Den slätter- eller beteshävd som har bedrivits på dessa marker under lång tid har lett till att en speciell vegetation har utvecklats som gynnas av och är beroende av hävden för att fortleva. Hävden har medfört att näring har förts bort kontinuerligt vilket gör att arter som kräver stora mängder näring försvinner medan sådana arter som har förmåga att hushålla med näringen gynnas. Sammantaget med varierande pH-värde och markfuktighet har de naturliga fodermarkernas speciella miljö givit upphov till många olika vegetationstyper med hundratals olika kärlväxter.

Förlusten av jordbruksmark = åker + betesmark, i de åtta produktionsområdena under perioden 1944 till 1988. Under första halvan av 1900-talet hade Sverige den största utbredningen av jordbruksmark någonsin.

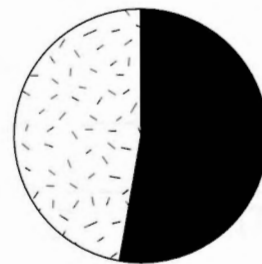

Kvarvarande

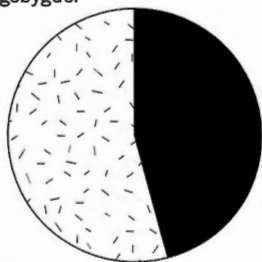
Övre Norrland

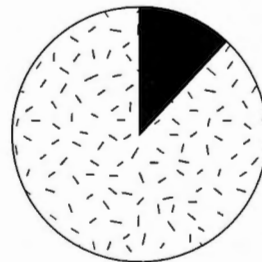
Nedre Norrland

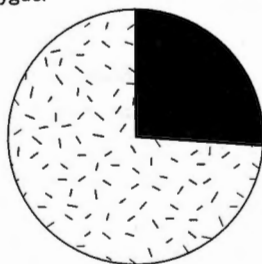
Mellersta Sveriges skogsbygder

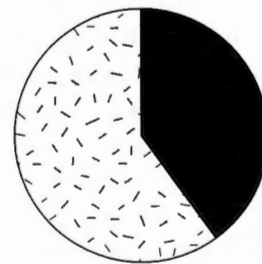
Svealands slättbygder

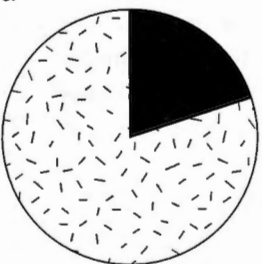
Götalands norra slättbygder

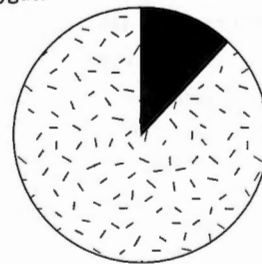
Götalands skogsbygder

Götalands mellanbygder

Götalands södra slättbygder

Parallellt med nedläggningen har betydande förändringar drabbat åkermarken särskilt i slättbygderna. Förändringarna kan uppdelas i två huvudkategorier. För det första har åkerytorna vuxit i storlek och dess former allt mer övergått från oregelbundna och naturanpassade till kvadratiska eller rektangulära. För det andra har kulturhistoriska element i landskapet försvunnit i allt snabbare takt.

Det här kan belysas med de undersökningar som utförts på Trolleholms gods i Skåne. En serie kartor ger en bra bild av hur åkerfältens storlek har ökat från år 1947 fram till år 1978.

1947	1967	1978
394 st	256 st	132 st

Åkerarealen har snarare ökat än minskat genom dessa förändringar. Undersökningen visar också hur landskapet utarmas på kulturhistoriska element som alléer, häckar, diken och gårdesgårdar med träd och buskar.

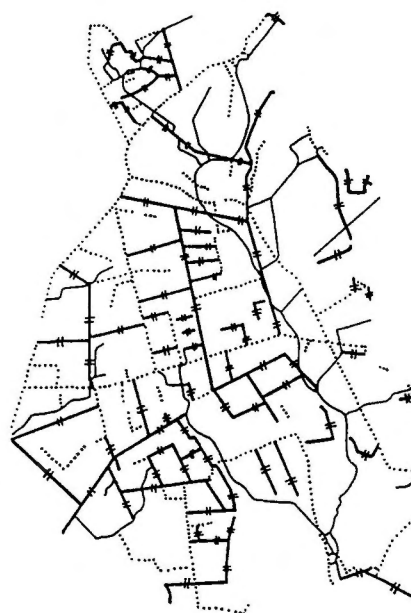
Längden på några element mättes

	1947	1978
<i>gårdesgårdar</i>	32 km	14 km
<i>öppna diken</i>	25 km	13 km

Därtill hade några kilometer brukningsväg tagits bort. Ungefär hälften av märkegravarna och åkerholmarna hade försvunnit. Det visuella intrycket av landskapet förändrades radikalt genom att en mycket stor andel av landskapselementen försvann. Landskapet kan idag närmast karakteriseras som åkerstäpp.

Utvecklingen mot ett allt mer utarmat och ensartat landskap har varit mycket olycklig ur ekologisk synvinkel. För människan är det tråkigt att landskapet bitvis har blivit stereotyp.

*Förändringen av hägnader, diken och vägar på Trolleholms gods från 1947 till 1978.
Efter M Ihse 1984.*

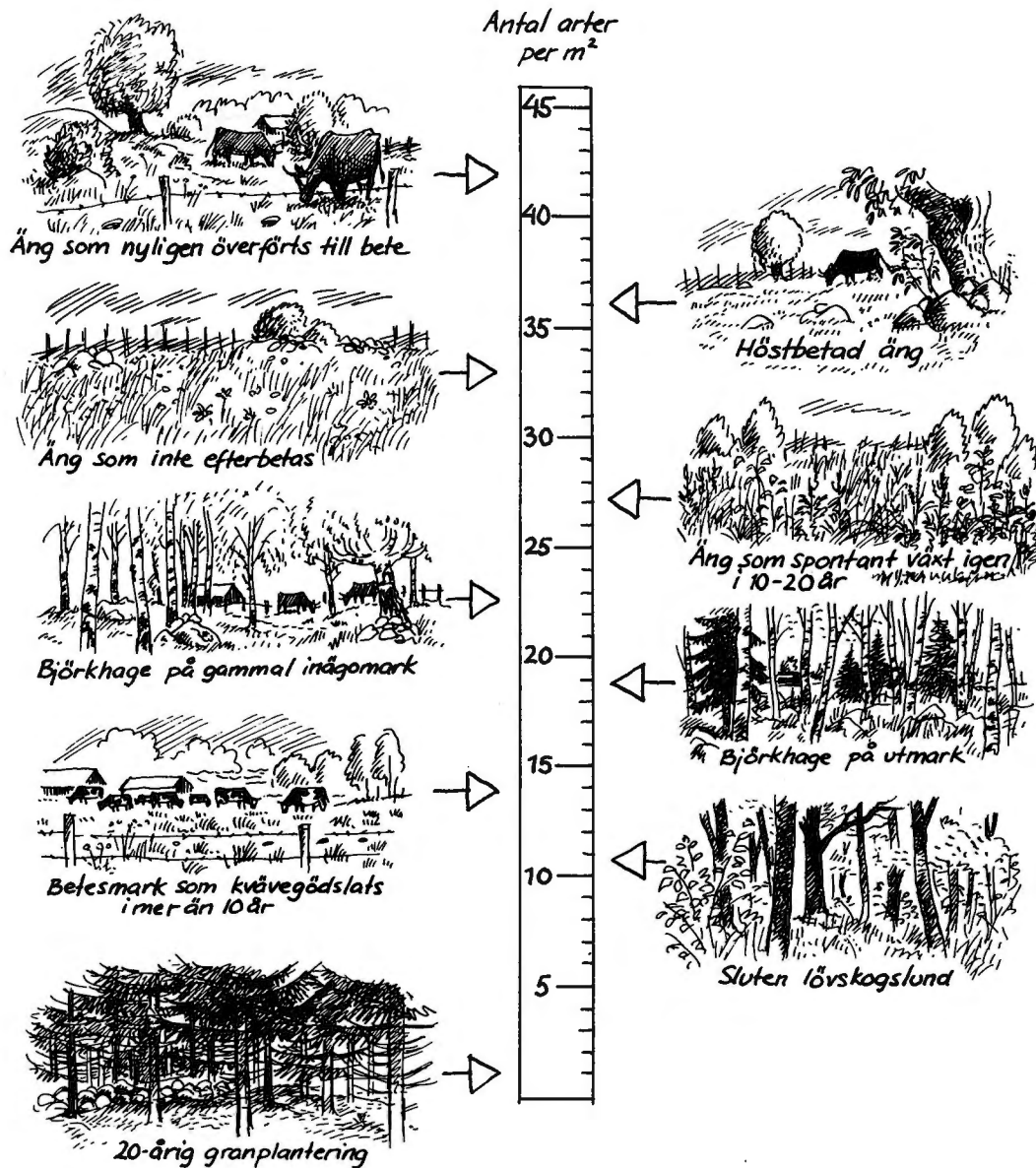

1947

1978

—#— gårdesgård
 vägar
 — vattendrag

Det artrikaste markslaget är ängar, som nyligen överförs till nötbetesmark med sent betespåsläpp och lågt betetryck, alltså det första skedet av långsam igenväxning. Därefter i artrikedom kommer höstbetad äng och äng utan efterbete på hösten. Minst arter har den planterade granskogen, där det gamla växtlivet i grässvålen är utslaget. Efter Ekstam och Forshed 1988.

EFFEKTER AV GÖDSLING OCH IGENVÄXNING I SLÅTTER- OCH BETESMARKER.

Både gödsling och igenväxning har förödande effekter på floran i slåtter- och betesmarkerna. När en mark gödslas, gynnas de växter som har förmåga att ta upp stora mängder näring. Utan slåtter eller bete täcks marken snart av högväxande arter som tränger ut de lågvuxna. Marken blir jämförelsevis artfattig med ett fåtal arter som dominerar.

När en mark lämnas att växa igen blir effekten på längre sikt densamma. De första åren efter upphörd hävd svarar floran med en mycket rik blomning som brukar kallas "det älskliga stadiet". Efter några år börjar dock

en långsam igenväxning samtidigt som det blir en gödslingseffekt av det kvarliggande döda gräset. Igenväxningen gynnar högvuxna örter. Så småningom då alltmer ljuskonkurrens uppstår, gynnas även skuggföredragande växter.

HOTADE ARTER

De stora landskapsförändringar som har skett under de senaste 50 åren är orsak till att många förut vanliga växter, idag är sällsynta. Boskapen går företrädesvis på gödslade insådda vallar medan naturbetesmarkerna växer igen eller skogsplanteras. Den vilda betesgynnade floran har drabbats på ett katastrofalt sätt vilket medfört att

*Genom fortsatt bete eller slåtter
upprätthålls de natur- och kulturvärden som hävden skapat.*

också faunan har förändrats kraftigt. Många groddjur har utrotats helt eller lokalt och fåltviltet har minskat drastiskt. Många fågelarter, tidigare betraktade som karaktärsarter i jordbrukslandskapet såsom raphöna, tofsvipa, storspov, ängspiålrka, gulärla och stenskvätta, är hotade idag. Av drygt 400 kärlväxter, som i dag är försvunna, akut hotade, sårbara, sällsynta eller hänsynskrävande, hör 284 hemma i jordbrukslandskapet.

Slätter-, betes- och våtmarker utgör biotoper för många känsliga arter. Naturvårdsverket har förtecknat de arter som är hotade på grund av jordbruksdriftens nuvarande inriktning och de som kräver särskild hänsyn för att kunna fortleva. Antalet arter fördelar sig på olika kategorier:

<i>ryggradsdjur</i>	76
<i>ryggradslösa djur</i>	838
<i>kärlväxter</i>	305
<i>mossor</i>	54
<i>svampar</i>	174
<i>lavar</i>	84

Att arter försvinner och nya tillkommer är en naturlig process som har pågått så länge liv har funnits på jorden. Det anmärkningsvärda är att den hastighet med vilken arter försvinner på grund av mänsklig påverkan har ökat dramatiskt under 1900-talet.

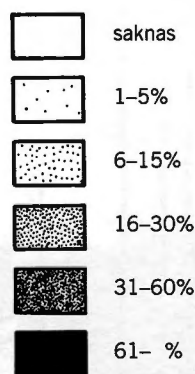
VAD HAR TILLKOMMIT UNDER PERIODEN?

På marksidan uppmärksammar vi mest förluster av äldre markslag. Byggnadsbeståndet däremot har förändrats genom att gamla ekonomibyggnader har rivits och att nya har tillkommit. Den moderna tekniken avspeglas i många byggnader, där stora hallkonstruktioner dominerar för att inrymma de allt större maskinerna. Prefabricerade byggnadselement används allmänt. Många byggnader har också planerats för en betydligt kortare livslängd än vad som förr varit fallet.

Produktionen av livsmedel har ökat avsevärt. Staten har spelat en aktivare roll än tidigare för att åstadkomma förändringarna, både i fråga om produktionen och om socialt ansvar genom lagstiftning, ekonomiskt stöd, utbildning och information. Produktionen skulle enligt beredskapsplanerna täcka omkring 80% av rikets behov. Detta mål har emellertid överträffats. I stället har vi fått ett stort överskott utan avsättningsmöjligheter.

Det är svårt att sia om vad som kommer att framstå som vår tids tillskott i odlingslandskapet. Det är oomtvistligt så, att det vi uppskattar idag är det som tidigare generationer byggt och förbättrat. Det gjordes inte bara för ögonblicket utan också till nytta och glädje för barn och barnbarn.

Den procentuella andelen åkermark per kommun enligt lantbruksräkningen 1981.

Markslagen

Det förhistoriska jordbruket har liksom bysamhällets och industrialismens jordbruk var sin princip för hur marken organiseras. Klimat och naturliga förutsättningar har också haft betydelsen för uppkomsten av de stora regionala variationer i samspelet mellan de markslag som byggt upp jordbruket – åker, slättermark och betesmark.

Om man alltför enögt utgår från markslagen, kan man förlora perspektivet på hur avsättning och avkastning under olika perioder också har styrat markanvändningen. Dessutom har samhället genom lagar, skatter osv påverkat jordbrukets villkor.

På de äldsta kartorna över kulturlandskapet framträder den viktiga indelningen av produktionsmarken i inägor och utmark. Detta gäller närmast utan undantag i hela landet. Indelningen har dock betydligt äldre rötter än vad som kan utläsas ur kartmaterialet vilket framgår av välbevarade lämningar av odlingslandskapet från den äldre järnåldern inom vissa delar av landet (bl a Öland, Gotland, Västergötland och Uppland) .

På slätten har indelningen till stor del försvunnit men i mellanbygderna och skogsbygderna kan man i många fall fortfarande skönja detta fenomen, trots de stora för-

ändringar som blev följden av skiftena under 1800-talet.

Inom denna fasta markorganisation har det dock funnits en rörlighet i brukandet främst i syfte att höja avkastningen.

Åkermarker

De första bönderna under sten- och bronsåldern var huvudsakligen boskapsskötare. De röjde och svedjade ytor i lövskogen och besådde dem med enkla sorter av korn och vete. Åkrarna, som mycket snabbt blev utsugna, troligen redan efter något år, övergick därefter till betesmark för att till slut lämnas att växa igen. Avsiktlig gödsling förekom sannolikt inte och behovet av ny mark att svedja och bruka medförde ett odlingssystem i ständigt rörelse.

De äldsta fasta åkrarna var oftast belägna i sluttningar i naturligt dränerade sedimentjordar. Åkern gödslades med kreaturgödsel, som samlades upp när husdjuren stod stallade. Jorden bearbetades med handredskap och med årder. Stenröjning förekom. Till följd av jordbear-

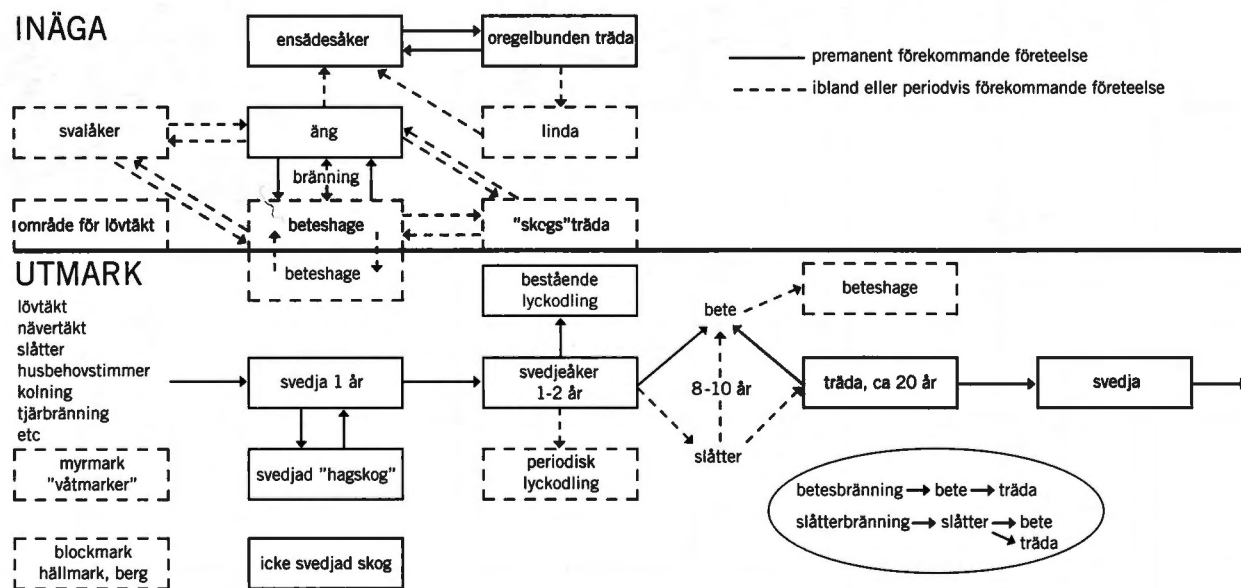
betningen förändrades markytan undan för undan genom att framför allt ytjorden flyttades och med tiden bildade olika åkerelement såsom åkerhak, terrasser, jord- och stenvallar, ryggade åkrar, mm.

Anledningen till att en del av järnålderns åkrar har bevarats till våra dagar är att markanvändningen ändrats – i allmänhet till betesmark. I dag avtecknar de sig som relativt små stenröjda ytor, kanske något terrasserade, med åkerhak mot högre liggande markytor.

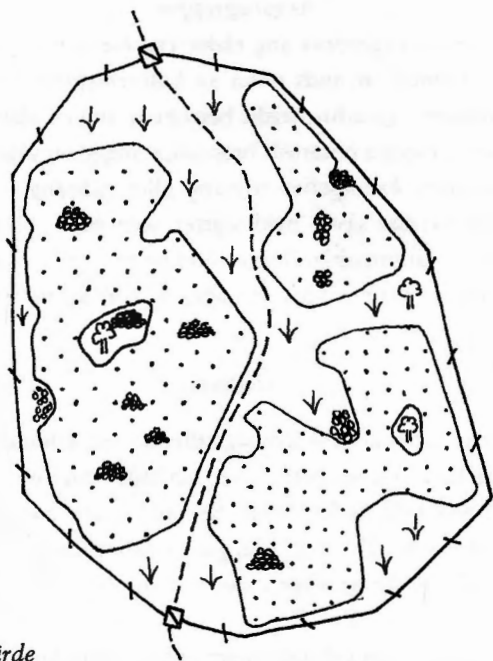
TRÄDESSYSTEM

När jordbrukarna blivit bofasta inleddes snart en organiserad markanvändning. Åker, äng och by- eller gårdstomt utgjorde tillsammans inägan. Forskare beräknar att ett hemman under tidig medeltid i genomsnitt hade 6–7 ha åker. Den uppskattade arealen steg under 1300-talet till 9 ha.

Inägomarken var fördelad på flera gården. Gårderna fick ofta sin form av topografien. Marken röjdes från sten som samlades i små rösen, men vare sig årder och plog,

Markanvändning och markslag i Smålands skogsbygder ca 1650 till början av 1800-talet. Efter Aronsson 1980.

Åkergårde

som användes vid markbearbetningen, eller skära och lie vid skörden, krävde någon helt stenfri åker. Varje gårde hägnades för att hålla djuren borta från grödan under växtsäsongen. Hägnaderna kunde vara stenmurar eller trädgårdsgårdar, jordvallar, ofta krönta av taggigt ris eller buskar, eller kombinerade jordvallar och diken.

De viktigaste sädeslagen var korn och råg och i begränsad omfattning odlades även havre och vete. Klätt, blåklint, korndådra, tistel och nässla var vanligt förekommande ogräs. Vissa av dessa örter, t ex vallmo, åkerkål och korndådra användes också som medicinalväxter. En uppodlad åker kunde innehålla upp till 50–60% ogräs, och skördarna var därför förhållandevis små. Löv, bär och nötter från träd och buskar på åkerholmar, odlingsrösen och renar togs tillvara.

Inom varje gårde delades marken in i långsmala tegar som skildes av grunda rännor. Skötseln av åkern var omfattande. Jorden ärjades med plog eller årder. Dessutom användes harv. Stängslen hölls i skick. Diken skulle

grävdas och underhölls. Syn hölls årligen av byalaget.

Trädssystemet syftade till att minska utsugningen av marken, eftersom näringstillförseln var knapp. Tvåsåde innebar att det ena gårdet brukades, det andra låg i träda. I tresådesorganisationen låg marken i träda vart tredje år. En tredjedel av arealen nyttjades till vårsäd, en tredjedel till höstsäd och resten till träda. Så snart åkrarna var skördade och höet bärgat, släpptes djuren in på efterbette. Åkern lades i träda på hösten och ärjades tre gånger under trädperioden. När höstrågen blev vanlig ärjades åkern första gången på våren. Men en betydligt extensivare odling har också bedrivits på magrare marker där odlingen återkommit kanske vart åttonde eller till och med så sällan som vart tjugonde år.

HANDELSGÖDSEL OCH VÄXELBRUK

Samtidigt med laga skiftet och hela den sk agrara revolutionen skedde stora förändringar i jordbruksmarken. Vid skiftena disponerades marken om och åkern kunde, genom att redskapen blev bättre, flyttas till de stenfriare, lerigare och tyngre jordarna. Andelen åker på varje fastighet ökade framför allt på ängens bekostnad. Genom diknings- och sjösänkingsföretagen vanns också nya åkerarealer. Den uppodling av våtmarker och sidlänta områden som skedde i sen tid visade sig vara mycket givande. Större delen består som åkermark än idag. Den areal som lades ned var framför allt de äldre, backigare åkrarna.

Hägnadssystemen ändrade karaktär och funktion. Från att skydda grödan från djuren genom stängsel runt åkern övergick man till att stänga in kreaturen i inhägnade betesområden. Hägnaderna i åkermarken kom i stor utsträckning att markera gränser mellan fastigheter.

Alltmer av produktionen fördes över till åkern. Gödsel, växelbruk och bättre grödor höjde avkastningen. Till att börja med utnyttjades markens egen gödslingsförmåga. I trakter med ett kalkrikt märengelskikt, grävdes märengeln fram och spreds på åkrarna. Men under de decennierna som märengelgravarna begagnades, försåg de ändå bara

begränsade områden med den lera som kunde höja avkastningen.

I åkermark som tidigare dränerats genom öppna diken, ersattes dessa nu av täckdikessystem.

Med nya plogtyper kunde man plöja djupare och bereda jorden bättre. Sten behövde röjas på stembundna jordar. Stenen samlades i stora rösen, i murar eller på regelrätta stentippar.

Till att börja med togs slätterhöet i åkerkanter, dikesrenar och på åkerholmar tillvara, såsom tidigare skett. Denna höbärgning kallades på många håll för "hackslått" vilket syftar på de små fria ytorna mellan stenar eller på renar.

De ur produktionssynpunkt effektivare utnyttjandet av jordbruksmarken har utplånat många natur- och kulturvärden. Det industrialiserade jordbruket har medfört att tekniken förändrats och det mesta av den tidigare markanvändningen mist sin funktion. Fortfarande finns det kvar öppna diken, stenvägar och andra hägnader, träd- och buskridåer, pilevallar, ogräs och tidvis överväxande eller sankpartier i åkermarken som påminner om ett tidigare skede.

Åkern är det markslag som kräver den mesta skötseln och som förfaller snabbast om hävden upphör.

*Läs mera i
Medeltidens åkerbruk, av Janken Myrdal
Stad och land, av Mats Hellspång m fl
Jordbruksbygd, av Ulf Sporrang*

Slättermarker

Slättermarkerna låg i allmänhet i inägan. I vissa områden fanns också betydande arealer slättermark på utmarken, där höet på den fuktiga sedimentmarkens sidvallsängar, sjöarnas fräken- och vassområden, havssträndernas saltängar och torvmarkernas slätterkärr togs tillvara. I Norrland där landhöjningen har varit störst i modern tid har denna slätter haft stor betydelse.

Ängsbegreppet

Rörande begreppet äng råder viss förvirring på att termen används olika av kulturhistoriker och biologer. Agrarhistoriskt betecknar äng en slättermark, medan botanisk betecknar ängen en vegetationstyp, exempelvis torräng eller fuktäng, som kan hävdas såväl med slätter som bete. Någon sådan sammanblandning förekommer inte i jordbruket. Här används den agrarhistoriska termen.

ÄNGAR

Slätterns historia sträcker sig tillbaka till århundradena kring Kristi födelse. När djuren stallades om vintern gick det åt stora mängder foder. Särskild mark avsattes för höproduktion. De äldsta ängarna lades där det fanns frisk och frodig gräsväxt, dvs vid stränder och i sankpartier.

Nyodlingarna i skogsbygderna var sällan lämpade för intensivt spannmålsodlande, men kunde däremot användas som slätter- och betesmark. På svedjorna anlades ensädesåkrar som sedan övergick till ängsbruk och lövtäkt. Därför fortsatte boskapsskötseln att dominera i exempelvis Småland och Norrland. Men även västgötaslätten hade en hög andel boskapsskötsel.

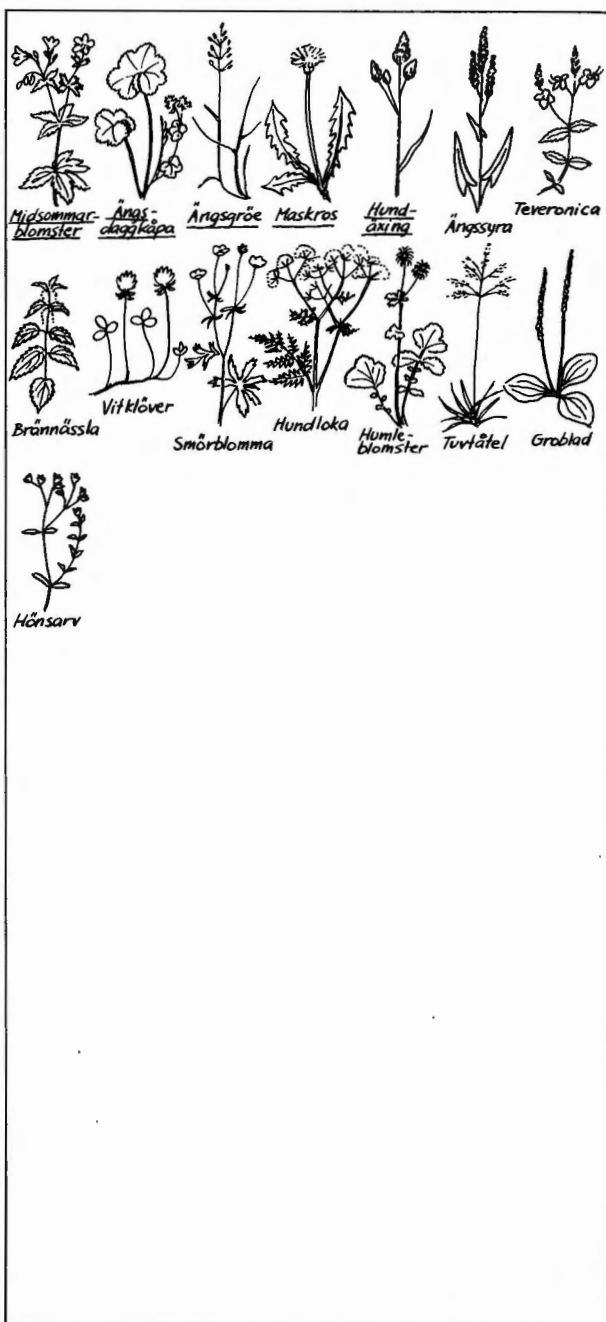
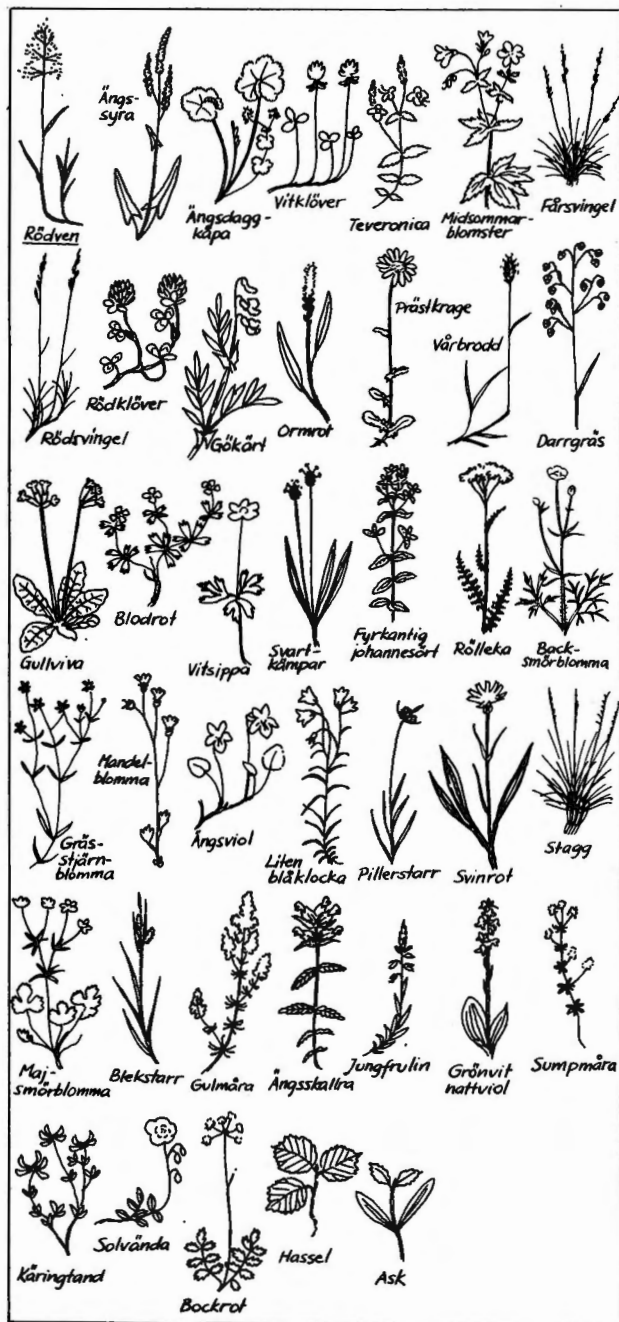
Ängsmarkerna låg huvudsakligen på inägomarken och var stängslade som skydd mot bete under tillväxtperioden. De friska/sanka ängarna betecknades som sidvallsängar och de torra som hårdvallsängar.

Hårdvallsängen formades av omväxlande öppna ytor och glest stående träd och trädgrupper, sk runnor. Genom variationen mellan öppna och skuggade ytor försäkrade man sig om skörd under torra såväl som regniga år. Hagtorn, vildapel, oxel, olvon, brakved och getapel hörde hemma i de sydsvenska ängarna. Träd och buskar har varit olikåldriga. En successiv föryngring har skett genom gallring och uppslag av nya vedväxter.

De typiska ängsväxterna har utvecklats olika former av strategier för att klara den återkommande störningen som slätter eller avbetning innebär.

OGÖDSLAT

GÖDSLAT

Ängsmarken är kvävefattig i sin ursprungliga hävd. Om den gödslas med kväve sjunker antalet arter drastiskt. Efter Ekstam och Forshed 1988.

I ängen hittar man därför främst

- växter med huvuddelen av bladmassan under snitt-höjden vid slåttern
- fleråriga växter som har ett näringsförråd i rötterna
- ettåriga växter som klarar av blomning och fröspridning före slåttern
- rosettbladväxter och andra lågvuxna örter som däri-genom undviker lien eller mulen.

Skörden från ängen har uppskattats till 500 kg hö per tunnland. Man bedrev också en omfattande lövtäkt. Olika trädslags attraktivitet skiftade med kvaliteten på lövfodret. Bl a ask, björk, sälg och lind var trädslag som ofta hamlades för att nyttjas vid lövtäkten.

Ibland hittas små röjningsrösen i ängen, vilka kan vara spår av åkrar sk lindor, som tagits upp tillfälligt.

Mad var ett vanligt namn på sidvallsängen. Där var vegetationen artfattigare. Starr, vass och fräken utgjorde den huvudsakliga skörden. Denna bärgades tidigt för att höet inte skulle bli för grovt. Här var träd och buskar inte lika uppskattade utan eventuella busk uppslag röjdes bort.

SKÖTSEL

Ängens uppgift var att ge en så stor och uthållig produktion som möjligt. För att öka produktionen tillämpades röjningsgödsling och lindbruk. Röjningsgödslingen innebar att träd och buskar röjdes i ängen. Tanken bakom detta var främst att hejda beskuggningen – men på köpet fick man en gödslingsseffekt av döda finrötter. I lindbruket tog man upp smååkrar, lindor, i ängen. Därigenom uppnåddes en form av röjgödslingsseffekt.

Den årliga skötseln av ängen bestod av flera moment. Fagning utfördes varje vår vilket innebar att ängen städades på nedfallna kvistar och löv. På Gotland kallades vitsippan för fagningsblomman. Fagningen underlättade slåttern. Om den eftersattes blev grässvålen dessutom snart upplöst. Gallring gjordes under vinterhalvåret. Hamling skedde efter lövfällningen på hösten eller under senvintern.

Tidpunkten för ängsslåttern växlade i olika delar av landet och varierade också med årsklimatet. Man föredrog sen slåtter för att få största möjliga mängd hö men också med tanke på fröproduktionen. Normalt påbörjades slåttern någon vecka in i juli och fortskred åtminstone till augusti.

Slätterängarnas betydelse för höproduktionen minskade under senare hälften av 1800-talet. Foderväxter odlades nu istället på åkermarken på sk slättervall.

Symptomatiskt nog har beteckningen naturlig äng sedan länge försvunnit ur den officiella statistiken. Vi måste numera göra specialinventeringar för att få grepp om dess omfattning och utbredning. Skötseln av ängarna upprätthålls huvudsakligen med stöd av statliga bidrag till markägare och hembygdsföreningar.

REDSKAP

Vid slåttern användes lie och räfsa. Skära begagnades såväl till lövtäkten som till vasstakten. Släden och hösläpan eller höbågen användes, enligt Linnélärjungen Pehr Kalms beskrivning, för att forsla hem höet under 1700-talet. Vid skötseln av våtängar användes de ännu fram i vår tid.

Läs mera i

Ängen och hagen, av K.A. Gustawsson

Ängar, av Urban Ekstam m fl

Inventering av ängs- och hagmarker. Handbok, SNV.

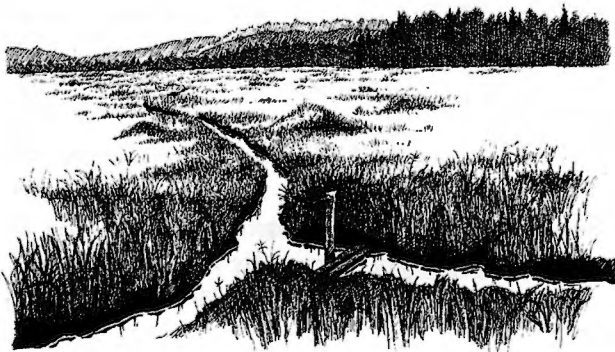
SLÅTTERMYRAR

På de vidsträckta utmarkerna i norra Sverige har våtmarkernas förmåga att producera kreatursfoder utnyttjats fullt ut. Vinterfoder samlades in från stora räjonger upp till 20 – 30 km från gårdarna. Höet torkades och samlades i lador på platsen för att föras hem med släde på vinterföret. Goda myrar slogs varje år, sämre vart annat eller vart tredje år.

Ladorna berättar om ett tidigare ängsbruk, som avkastat stora mängder foder.

Användningen av slåttermyrarna var organiserad. Även om den omkringliggande skogen inte betraktades som någons privata egendom hävdades enskild rätt till myrarna. Särskilt viktigt blev det vid kartläggningen när ägarförhållandena till skogen förändrades i och med avvitrningen och med skogsbrukets ökande betydelse.

Sildike

SILÄNGAR

I äldre tid har vattnets gödslingsseffekt utnyttjats i slåtterbruket, dels vid den naturliga årstidsvariationen dels med hjälp av bevattningsanläggningar. När vårflooderna översvämmar raningarna, som ligger vid älv- och sjöstränder, och slätterholmarna gödslas marken. Dammängar är på konstlad väg periodiskt översvämmade slättermarker. I allmänhet är det en bäck eller liten sjö som dämms upp.

I det mest utvecklade systemet för konstbevattning, silängen, leds vattnet via en kanal till ett förgrenat dikesystem. Med hjälp av dämmen silas vattnet periodvis genom slättermarken. Tekniken har använts i hela landet, men har längst varit i bruk i Norrland, där de flesta bevarade exemplen finns.

Läs mera i

Dammängar, silängar och raningar – norrländska naturvårdsobjekt, av J Elveland

Det skånska kulturlandskapet, av U Emanuelsson m fl

Betesmarker

Betesmarkerna började få en något större omfattning under bronsåldern då medeltemperaturen var ett par grader högre än nu. Det varmare och torrare klimatet gav upphov till nya vegetationstyper. Trampet från betesdjuren och den ständiga avslitningen vid vallgången formade markvegetationen.

Efter värmetidens slut inträdde en period med kallare och fuktigare klimat, som räddade de stora utmarkerna från att utbildas till stäpp. Betet på utmarken blev med tiden så intensivt att speciella naturtyper utvecklades, t ex ljunghedar i västra Sverige, alvarmarker på Öland och enefäladsmarker i Skåne. Huvuddelen av utmarken bestod emellertid av skog.

Spår av utmarken ses sällan i dag. Beskogningen eller igenväxningen, spontan eller medveten, gör det svårt att visuellt urskilja utmarken. Sveriges idag största sammanhängande bokskog, Ryssberget i Blekinge är gammal utmark. Skånelands utposter i norr mot Småland är påfallande ofta delar av ett tidigare stort gemensamt beteslandskap. Varend i Småland var under medeltid ”en enda stor oxhage”. Export av oxar har i historisk tid och kanske ännu tidigare varit en småländsk specialitet.

SKOGSBETEN

Före skiftena låg byarna med sin odlade mark jämte slätterängar som effektivt hägnade öar i den omgivande utmarken. Skogen var betesmarken framför andra inom barrskogsområdet. Den hade karaktären av hagskog. Vedfångst, byggnadstimmer och hägnadsvirke togs häri från. Andelen timmerskog var säkerligen liten under medeltiden och framåt. Vissa restriktioner fanns beträffande skeppsbyggnads- och mastvirke, främst av ek.

Utmarker

I de gamla landskapslagarna från tidig medeltid beskrevs hur utmarkerna fick nyttjas: ”Och där må de hugga sitt bränsle och sitt virke yx om yx

och beta sina djur klöv om klöv i skogar och på sluttningar.” Här fick således alla ta brännved och gagnvirke samt ge djuren vallgång.

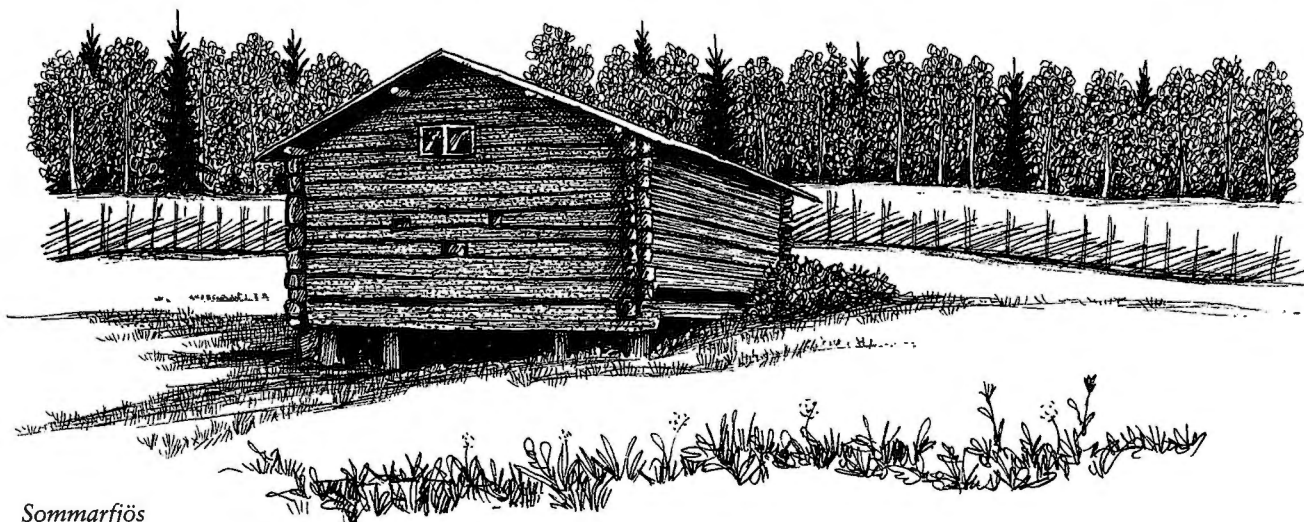
Från bytomten eller gårdstomten ledde fägatan med sina hägnader till utmarksbetet. Betesmarkerna hade en mycket stor utbredning. Närmast inägan var betestrycket oftast ganska hårt. Djuren gick på bete under en stor del av året. Boskapen vallades i flockar genom skogen. Herdar, vallpojkar eller vallflickor skötte vallningen bl a för att skydda dem mot rovdjur. Stora delar av skogen i de södra delarna av landet hade ett glest bestånd av träd och buskar i växlande slutenhet och ålder. Markytan var formad av svedjning och bete. Framför allt i Norrland har svedjning förekommit med syfte att förbättra betestillgången. Slätter- och betesfloran hade mycket gynnsamma förutsättningar. Den kunde också ”vandra ut” i skogen och på våtmarkerna.

FÄBODAR

Fäboddrift utgör en specialiserad form av skogsbete, som har förekommit i både Mellansverige och Norrland. Skogsbetet har utvecklats så att betesdjuren förflyttas från hembyn till fäboden där de vistas under hela betesårsongen.

Fäbodssystemet har haft flera regionala varianter. Det finns en sydsvensk respektive en nordsvensk huvudtyp. Gränsen mellan dem sträcker sig från Dalsland genom Bergslagen till norra Uppland. Söder om gränsen betade ungdjur och sinkor på fäboden. Även slätter förekom – men den enda bebyggelse som fanns var någon enstaka hölada.

Inom det nordsvenska kulturområdet hade fäboden en mer komplex organisation. Korna var de viktigaste betesdjuren eftersom mjölkhanteringen var grunden för verksamheten. En stor arbetsinsats krävdes för tillverkning av smör, ost och dylikt och fäboden var därför befolkad under betesperioden. Ibland förekom också spannmålsodling vid sidan av slätter och fäbodarna fick

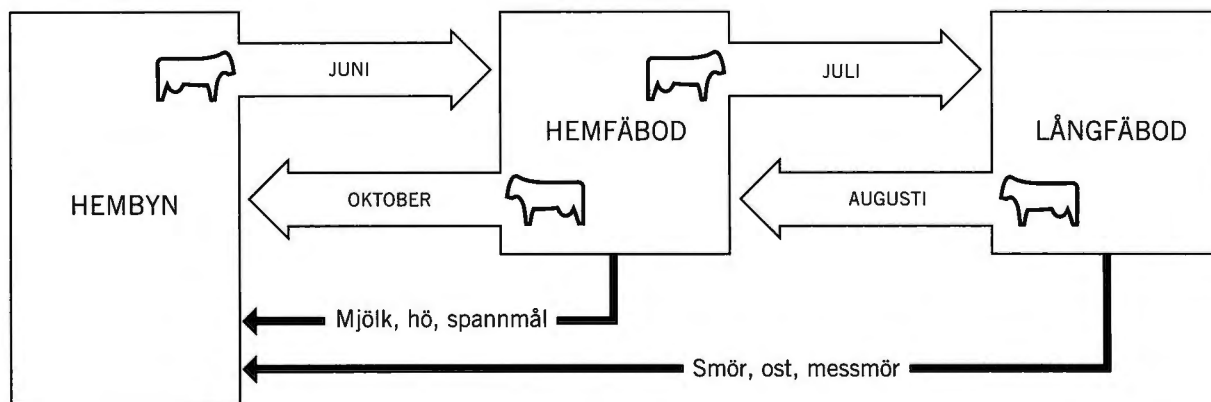

Sommarfjös

en rik bebyggelse med såväl boningshus, förvaringsbyggnader som fähus.

En annan skillnad mellan de båda fäbodssystemen var att i det norra området samlades gödseln från ladugården

på många håll och fraktades hem till byns åkrar. I det södra fäbodområdet, där man inte stallade djuren på fäboden, kunde man följaktligen inte heller ta tillvara gödseln.

Kreaturskötselns årscykel i fäbodbruket. Produktionen i hemfäbod, resp långfäbod.

ALVAR

I kambrosiliumråden, särskilt Öland och Gotland med stort inslag av ler och siltmaterial, råder speciella förhållanden för växtligheten. Där har alvarmarker uppstått på utmarkerna förmodligen genom en kombination av det tunna jordtäcket över den plana berggrunden och ett högt betestryck. Många växter vissnar snabbt ner i försommartorkan; vissa är återblommar de i slutet av sensommaren. Alvarmarken har fått sin egen våtmarkstyp på grund av den hårda, ytligt liggande bergplattan.

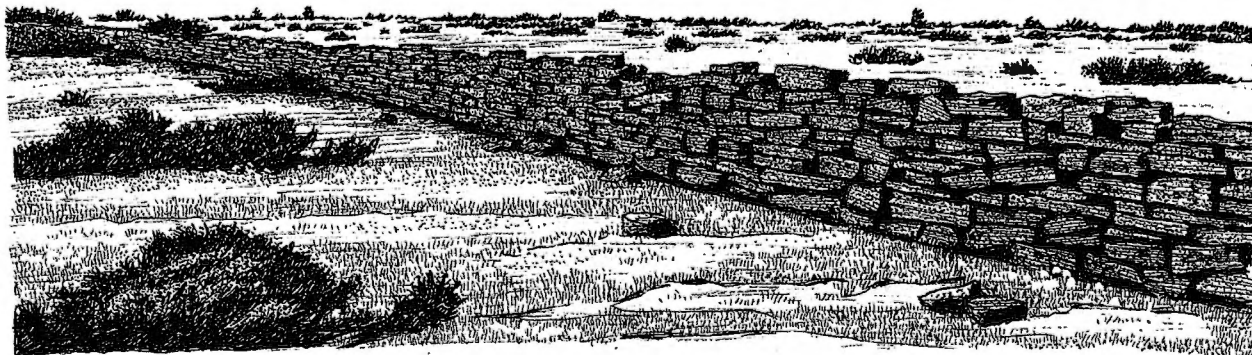
Ölands stora alvar

Under järnåldern var alvaret skogbeklätt med inslag av betesmarker och slättermyrar. Sedan senmedeltiden har bönderna varit inriktade på boskapsskötsel, såväl med kor och hästar som får. Under historisk tid präglades ön under nästan tre hundra år av att Johan III gjorde den till kunglig djurgård och jaktpark. I början av 1800-talet upphävdes djurgårdsinrättningen och utmarken, som dittills tillhört kronan, skiftades sedan ut mellan bönderna. När befolkningen växte under 1800-talet tjänjdes ramarna för vad

marken kunde producera så att det närmade sig en kris. Idag, när betestrycket har minskat väsentligt, märks en pågående förändring av alvarmarken. Förbuskningen tilltar, landskapsbilden påverkas, instrålning och mikroklimat ändras.

Typiska växtsamhällen på alvaret är skorplavar med inslag av gul och vit fetknopp samt ettåriga vanligen tidigblommade småörter. Av dessa kan nämnas nagelört, stenkrasse och grusbräcka. Ettåriga gräsarter ingår i dessa växtsamhällen. Där jorden är lite djupare finns alvargräslök, ölandssolvända, tulkört och ullsmörblomma m fl. Buskskiktet består till stor del av vanlig en och av ölandstok. Denna lilla buske förekommer också på Gotland.

Alvarmark finns dock på fler håll i vårt land – i Västergötland på platåbergen och i Falbygden, i Östergötland bland annat på Omberg samt på Gotland. Arealerna är mycket små idag, utom på Gotland, men har i äldre tid haft större utbredning. Om en representant för floran på Västergötlands alvar skall nämnas blir det det sällsynna och märkliga fjädergräset. För Östergötlands del kan nämnas luddvedel och drakblomma.

Öländsk stenmur

FÄLADSMARKER

I Skåne, Halland och Blekinge kallas utmarken för fälad. Fäladen är den ibland oskiftade utmarken på den sämre jorden. Där virkesbristen var stor skiftades inte utmarken. Enligt lag skulle även utmarken undergå laga skifte men varje enskild jordbruksägare förmådde inte freda sin egen jord med staket varför marken har kvar sin "öppna" prägel.

Fäladen framträder i ett antal former, som följer av var i landskapet den ligger. En typ av fäladsmark har träd och buskar, som använts till lövtäkt. Det är ogödslade betesmarker med ett flerskiktat buskbryn och revande taggbuskar, främst björnbär och nypon. Marken har ett stort inslag av örter, många som idag bara har sin fristad i den ogödslade naturbetesmarken. Den vanligaste typen är dock enefäladen. Av den kustnära fäladen finns mycket små rester kvar numera.

Typiskt för ett utmarksbete i Sydsåne är förekomsten av "ängsbokar", stora vidkroniga träd strödda över gräskullarna, ibland stora hagtornsträd, avenbokar eller sällsynt "lindhult". Den kände landskapshistorikern Mårten Sjöbeck framhåller att bokens plats alltid är utmarken.

Markfloran innehåller ett antal ovanliga blomväxter; smörbollar, gullviva och fältsippa och bland orkidéerna gök- och majnycklar – alla försommarblommande.

Fäladsmarkerna är utomordentligt viktiga för en rik och varierad förekomst av dagfjärilar. De är på tillbakagång i landet allteftersom ängsmark och betesmark försvinner.

Fäladsmarken är bland mycket annat intressant som livsmiljö för den numera sällsynta lövgrodan.

Lövgrodan

När Börringe och Björkesåknasjön exploaterades för Skånes storflygplats försvann i ett slag drygt en fjärdedel av hela den svenska populationen av lövgroda. Lövgrodan representerar det mest exklusiva inom faunavården. Den tillhör en

urgammal grodfamilj av trädklättrande amfibier och har ett för svenska förhållanden mycket ovanligt utseende, ärtgrön och med sugkoppar på tårna. Denna älskliga (grodartens svenska utforskarens ord) varelse är helt knuten till naturliga betesmarker med lagom grunda våtmarker, som inte torkar upp under yngeltiden. Sådana vatten, med viss flytbladsvegetation, ligger i centrala delar av fäladen. Om inte antalet spillningsproducerande djur blir för stort håller vegetationen vattnet rent. Speciellt lövgrodans rom reagerar på varje kvalitetssänkning.

LJUNGHEDAR

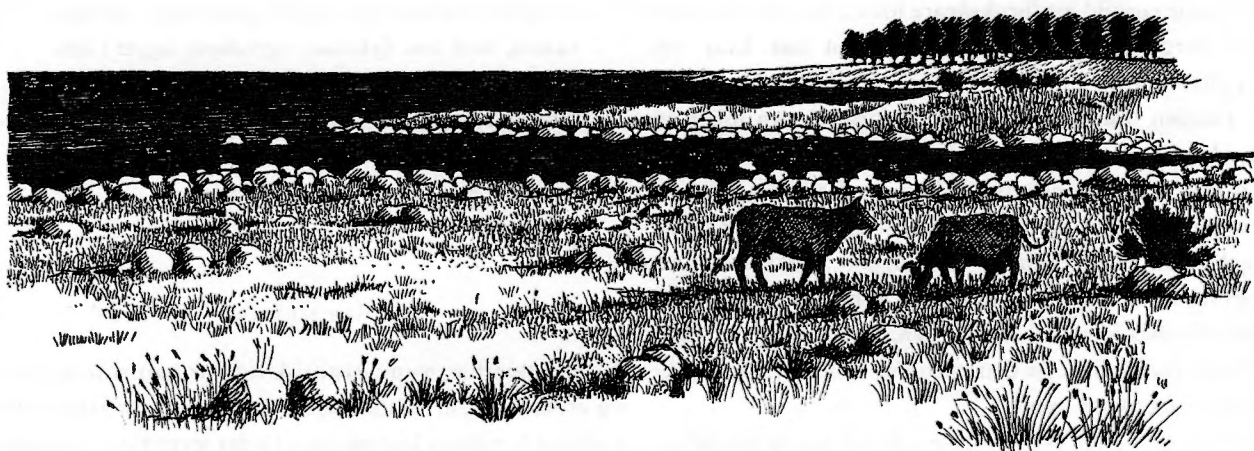
Andra utmarker, som i historisk tid har haft stor ytmässig utbredning, är Västsveriges ljunghedar. I Småland och Halland har dessa kallats ryor. Ordet lever kvar i många ortnamn, men ry skall inte förväxlas med ryd som betyder nyodling eller upptagning i skog eller utmark.

Av ljungheden återstår idag små restlandskap i Halland och Bohuslän. Ljungen förekommer på magra, kuperade sand- och grusmarker med låga pH-värden. Dominerande träd var tidigare ek och björk; tallen var ovanlig. Idag bär dessa marker i huvudsak tall.

Ljungheden är artfattig, förutom den vanliga ljungen finns klockljungen och smalbladiga gräs som fårsvingel, kruståtel, rödven och stagg. En sällsynt art som bara förekommer på ljunghedar är ljungögontrösten.

Ljungheden är beroende av hävdåtgärder som bränning och bete för sin fortsatta existens. Genom att ljungen brändes vart fjärde till åttonde år, hölls betet friskt. Ibland höggs eller rycktes ljungen upp i syfte att förnyra. Hallands landskapsblomma, nålginsten, fordrar utöver dessa hävdåtgärder, buskröjning och att trädsnittet ej sluter sig.

Ljunghedarna i Västsverige föregicks av skogar med stort inslag av ekar. Hedarnas stora utbredning beror på att skogen höggs bort, därpå svedjades marken i århund-

raden och betades intensivt. Återväxten uteblev helt. Detta fick som följd att ljunghedarna fick stor utbredning i Västsveriges kusttrakter.

Skogen har nu återtagit det mesta av den forna ljungheden. Spår och rester finns dock på många håll. Ett återsken av dess forna utbredning bjuds i Halland vid Mästocka hed där trädlärkans gamla marker jämte ginstblomningen kanske är det som bäst stannar i minnet.

Skogsskövlingen

Under senare delen av medeltiden och på 1500-talet förlorade Bohuslän nästan all ekskog. Ekvirket gick till den danska krigsflottan då provinsen hörde samman med Danmark-Norge. Landskapet utplundrades på skog – vid de återkommande stora sillfångstperioderna användes också det klena ekvirket till laggkärnen, som silen saltades i.

SJÖMARKER

Sjömarker eller strandängar är de idag allmänna benämningarna på betesmarkerna längs Sydsveriges kuster. Den största delen av dem tillhörde den gemensamma utmarken. De har nyttjats för bete för kor, hästar och får, så långt tillbaka som det med säkerhet går att följa markanvändningen.

Vattenståndets växlingar ger upphov till tre nivåer med olika vegetation på havsstrandängarna. Vegetationen karaktäriseras av ett stort antal salttåliga arter som saknas i inlandet. Blåsklöver, gulkämpar, kustarun, strandkrypa och trift har gynnats av betet. Den hävdade strandängen har stor betydelse som häcknings- och rastplats för många fågelarter t ex kärrensäppa, rödbena, skärfläcka, strandpipare och strandskata.

Läs mera i Havsstrandängar av Olof Johansson m fl

BETADE HOLMAR OCH SKÄR

Bruket att forsla ut kreaturen till holmar och skär för att beta har förekommit åtminstone sedan medeltiden. Det framgår av de detaljerade bestämmelser som finns i landskapslagarna om hur betesgången på holmarna regleras.

Även dessa marker tillförs i allmänhet näring genom vattenståndets växlingar.

HAGAR

Ordet hage är avlett av hägnad och avser en inhägnad betesmark, som ligger i inägomarken. Hagen fick sin stora betydelse när skogsbetet avvecklades. Dessförinnan fanns småhagar i inägan t ex för kalvar och dragdjur, som behövde hållas under uppsikt eller nära till hands. Sämre och steniga ängar blev betesmarker, när de bättre bitarna plöjdes upp till åker.

Den växtlighet som eftersträvades i hagen var gräs och örter lämpade för bete. Hagen hade dessutom enstaka träd och buskgrupper, som stod glest.

Mycket solljus måste nå marken för att betesgräset skulle bli bra. Dominerande trädslag var glest stående björkar. Det var inte ovanligt att enstaka barrträd fick växa i hagen. Enbuskar hade ett särskilt värde eftersom de användes vid gärdesgårdshängning. Buskar som nypon, slån och hagtorn fick finnas kvar då de fredades av sina taggar för boskapen. De sparades också för sina frukters skull.

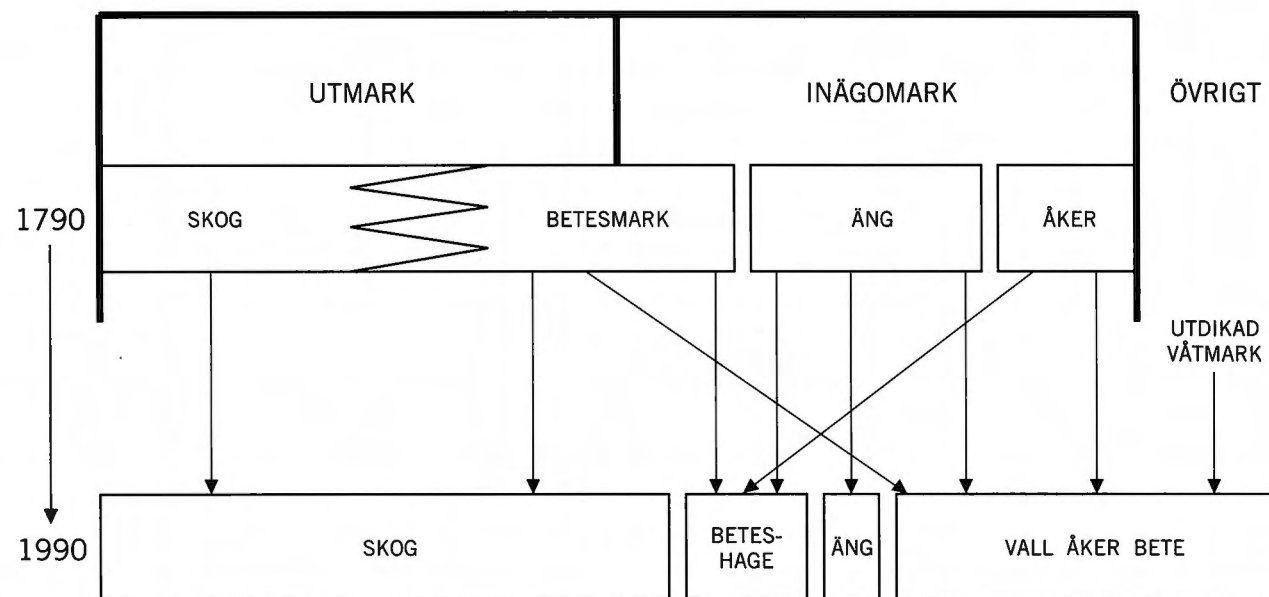
Skötsel av hagmarker sker med bete. Röjning av träd och buskar är ofta nödvändig, när de hotar att ta över. Även växter som betesdjuren ratat skall avlägsnas.

Läs mera i

Fornminnesvård av KA Gustawsson

Ängen och Hagen av KA Gustawsson

Principskiss som visar hur markanvändningen förändrats under de senaste tvåhundra åren.

Varför skall värdena i odlingslandskapet hävdas?

I dagens landskap finns vårt kulturarv. Landskapet är ett historiskt dokument som vi tillsammans har skapat under tusentals år. Stora förändringar sker fortfarande i odlingslandskapet. Hur skall både produktion och bevarande ske på denna mark? Vilket odlingslandskap vill vi ha?

Det är en allmän angelägenhet att odlingslandskapet kan fortsätta att bära synliga och begripliga spår av vårt kulturarv. Hävden och skötseln är av stor betydelse för att vi skall kunna finna historien i landskapet. Men det måste poängteras att det inte är tidigare epokers odlingslandskap som vi skall återvända till.

Odlingslandskapet speglar en väsentlig del av vår historia i sin bebyggelse, markanvändning och i sina strukturella drag samt i hävdberoende växter och djur. I vissa delar av landet har hävden skapat mycket artrika markslag. Odlingslandskapet har hittills uppmärksammats i jordbruks- och miljövårdspolitiken ur vegetationssynpunkt. Landskapets betydelse som historiskt dokument, skapat under tusentals år, har inte mötts med samma förståelse i lagstiftning och planering. Den allmänna medvetenheten om denna aspekt på miljön behöver öka. Landsbygdens välfärd hänger nära samman med att den historiska dimensionen i landskapet också tas tillvara.

Stad och landsbygd har alltid levt i nära förening även om sambandet har tagit sig nya och annorlunda uttryck

under de senaste decennierna genom urbaniseringen av landsbygden. Specialiseringen, som varit en ledstjärna i samhället under denna period, har kanske alltför ensidigt tillgodosett vissa, främst materiella behov, men missgynnat andra. En reaktion mot detta är den växande betoningen av sammanhangen, nätverken och kulturarvet. Tidpunkten tycks ha kommit när insikten om det nära sambandet mellan städerna och deras omland växer sig starkare. Även stadsborna inser att de har behov av en levande landsbygd. Sverige behöver sina hagar, ängar och sitt odlingslandskap för att vara Sverige.

Målet bör vara att bevara ett jordbruk som inte förstör natur- och kulturvärden utan främjar deras överlevnad. För detta krävs bland annat kunskaper om landskapets kulturhistoriska innehåll och dess naturvärden. Vissa delar av landskapet behöver särskild vård eftersom de inte hävdas i den normala jordbruksdriften. Men om inte ett reguljärt jordbruk bedrivs i sådana område kommer de att förlora en del av sin själ.

Det är ett allmänt intresse att det skall finnas förutsättningar för att bevara odlingslandskapet. Som ett led i arbetet med att tillvarata dessa värden finns det särskilda miljöstödet inom EUs jordbruksstöd, som skall gå till Värdefulla natur- och kulturmiljöer, slätterängar och betesmarker.

LITTERATURLISTA

ALLMÄNT: Agrarhistoria och odlingslandskapet

Aronsson M, Matzon C

Odlingslandskapet. 1987

Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 5/1983

1800-talets svenska landsbygd.

Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 9/1985

Storgods under 1800-och 1900-talen.

Blomkvist N, (red)

Kulturmiljö. Historien i landskapet. 1990.

Brusewitz G, Emmelin L

Det föränderliga landskapet. 1985

Carlsson D

Regionindelning av det agrara kulturlandskapet i Sverige.

Nordiska ministerrådet. Natur- och kulturlandskapet i arealplanleggingen. Miljörapport 1987:3.

Det föränderliga odlingslandskapet. RAÄ 1987. Stencilupplaga

Carlsson S

Bonden i svensk historia, del III 1956

Emanuelsson U, m fl

Det skånska kulturlandskapet. 1985

Emanuelsson U, Johansson CE

Biotoper i det nordiska kulturlandskapet.

Biotopvern i Norden. Nordiska ministerrådet 1987

Erixon S

Atlas över svensk folkkultur. 1 Materiell och social kultur. 1957

Svenska byar utan systematisk reglering. 1960

Wallin S, Svenska kulturbilder. 1929 – 32

Fries C

Gammalsverige. 1965 och 1986

Hellspong M, Löfgren O

Land och stad. 1974

Jansson I

Böndernas värld. Upplandsmuseet. 1984.

Lange U

Industriföretag som jordbrukare. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 13, 1987

Lindberg G (red)

Odlingslandskap och livsform. Bygd och natur, 1979

Muller S, Lagerström S

Odlingslandskapets villkor. Kulturlandskap i förvandling.

En framtidsstudie i Dalarna. DRF-rapport

Möller J

Godsorganisation i förändring: statsystemets uppkomst i Skåne.

Bebyggelsehistorisk tidskrift 17 – 18, 1989

Sveriges Nationalatlas, Sveriges kartor. 1990

Naturvårdsverket

Jordbrukslandskapet varthän? Broschyr.

Kulturlandskapet, faktahäfte. 1990

Norberg K, m fl

Svensk landsbygd. Andra uppl 1979

Olsson G (red)

Herrön – levande odlingslandskap. RAÄ 1986:3

Selander S

Det levande landskapet i Sverige. 1955

Sjöbeck M

Det sydsvenska landskapets historia och vård. 1973

Sporrong U

Jordbruksbygd. STF, Känn ditt land, nr 10. 1981

Sporrong U

Odlingslandskap och landskapsbild. RAÄ 1996

Wallin J (red)

Lantbruket i landskapet. LRF, 1986

MARKSLAG

Alexandersson H, m fl

Stränder vid fågelsjöar. 1986

Arnborg G, Carlsson A, Hagman T

Stenmur'n 1980

Mulens marker. 1986

Elveland J

Dammängar, silängar och raningar. 1979

Ekstam U, Aronsson M, Forshed N

Ängar. 1988

Green L

Fossil åkermark – en morfologisk översikt.

Arkeologi i Sverige 1982–83. Rapport RAÄ, 1985

Gustafsson JE

Hägnader och stängsel i odlingslandskapet. 1989

- Gustawsson K-A
 Ängen och hagen. 1976
 Vården av våra fornininnen i landskapet. Andra uppl. 1970
- Haeggström CA
 Den nordiska hagen. Nordenskiöld-samfundets tidskr
 47:68-90
- Hald AB (red.)
 Dyrkede markers kanter i naturförvaltningsperspektiv.
 Seminar. Rapport DMU-Oikos 1989, Köbenhavn.
- Hald AB, m fl
 Spröjtefri randzoner i kornmarker. Miljöprojekt nr 103,
 Miljöstyrelsen, 1988
- Johansson O, m fl
 Havsstrandängar. 1986
- Johansson O & Hedin P
 Restaurering av ängs- och hagmarker. SNV 1991
- Larsson K-H
 Äng och hage. Temanummer, Sveriges natur 1986:3
- Myrdal J
 Medeltidens åkerbruk. Nordiska muséets handlingar 105. 1986
- Naturvårdsverket
 Inventering av ängs- och hagmarker. 1987
- BYGGNADER
- Boverket/RAÄ
 Bygga bostad på landet. 1989. Broschyr.
- Carlsson G
 Gamla svenska allmogehem. 1912
 Svenska Allmogehem, folkupplagan. 1910
- Erixon S
 Svensk byggnadskultur. 1947
- Eriksson L
 Fole. ius B, von Reis J, Återanvändning och förnyelse av
 jordbrukets ekonomibyggnader. SLU, spec. skrifter 22. 1985
- Lange U
 Jordbrukets byggnader. Byggnadskultur nr 2, 1990
- Molén M, Bergsjö A
 Lantbrukets bebyggelsemiljö. Landskap – gård – byggnad.
 LBT/BFR 1987
- Lindström C, m fl
 Byggnadstradition på den svenska landsbygden. RAÄ 1987
- Lantbruksstyrelsen
 Löfvenskiöld C E: Landtmannabyggnader, hufvudsakligen
 för mindre jordbruk 1890. Faksimil 1990
- Minnhagen M
 Bondens bostad. 1973
- Nordin E
 Träbyggande under 1800-talet. 1972
- Svala C
 Lantbruksarkitekten Charles Emil Löfvenskiöld 1810 – 1888.
 1990
- Werne F,
 Allmogens byggnadskulturs förvandling och upplösning
 intill 1900-talets början. CTH 1980
- LANDSKAPSFÖRÄNDRINGAR
- Ekstam U & Forshed N
 Om hävden upphör. SNV 1992
- Fiskesjö A, Ingelög T
 Floran och försurningen – Effekter av SO₂ och NO_x. SNV
 Rapport 3022. 1985
- Fogelfors H
 Det marginella odlingslandskapets öppethållande, del II,
 Rapport 11, Institutionen för ekologi och miljövärd, SLU 1982
- Persson T, Svensson R, Ingelög T
 Floraförändringar efter skogsplantering på jordbruksmark.
 Sv. botanisk tidskrift 83
- Glimskär A, Svensson R
 Vegetationens förändring vid gödsling och ändrad hävd.
 Rapport. Inst för ekologi och miljövärd, SLU 1990.
- lhse M, m fl
 Slättbygden i Skåne och Halland. Ett odlingslandskap i
 förändring 1947-1988. Stencil. 1990
- lhse M, Norberg M-L
 Landsbygdens förvandling – studerad med flygbilder och
 datateknik. YMER 1984
- FAUNA
- Ahlén I
 Faunavård. 1977
- Ahlén I, Tjernberg M
 Hotade djur i Sverige. Temanummer, Sveriges natur, 1988.

Ahle'n I & Tjernberg M (red.)

Rödlistade ryggradsdjur i Sverige. Artbanken, SLU 1996

Ehnström B, Waldén HW

Faunavård i skogsbruket – den lägre faunan. Skogsstyrelsen, 1986
Svenska jägarförbundet

Fältviltet och jordbruket. Broschyr.

FLORA

Aronsson M, Hallingbäck T & Mattsson J-E (red.)

Rödlistade växter i Sverige. Artbanken 1995

Carlberg B

Gömda växter på glömda platser. 1988

Fogelfors H

Floraförändringar i odlingslandskapet. Åkermark.

Rapport nr 5, Inst. f. ekologi och miljövärd, SLU 1979

Fogelfors H, Steen E

Vegetationsförändringar under ett kvartssekel i landskaps-
vårdsförsök i Uppsalatrakten. SNV PM.1623, 1982

Ingelög T

Floravård i skogsbruket – Allmän del. 1981

Ingelög T et al. (red.)

Floravård i jordbrukslandskapet. Skyddsvärda växter.

Databanken för hotade arter.

Lindberg G (red)

Den otröstliga ögontrösten. Bygd och natur, 1985

Nitare J

Jordtungor, en svampgrupp på tillbakagång i naturliga
fodermarker. Sv botanisk tidskrift 83.

Flora i förvandling – Nordisk floravård. Svensk botanisk
tidskrift. Temanummer 82 (6); 1988

Svensson R

Floravård i jordbrukslandskapet. Sv. bot. tidskr. 82

Svensson R, Ingelög T

Floran i dagens och morgondagens jordbrukslandskap.

Sv. bot. tidskr. 84

Jordbruksverkets broschyrserie om biologisk mångfald
och variation i odlingslandskapet.

Förkortningar:

BFR Byggnadsforskningsrådet

LBS Lantbruksstyrelsen

LBT Institutionen för lantbrukets byggnadsteknik

LRF Lantbrukarnas Riksförbund

RAÄ Riksantikvarieämbetet

SLU Sveriges Lantbruksuniversitet

SNV Statens Naturvårdsverk

STF Sveriges Turistförening

Varför ser landskapet ut som det gör?

Under århundradenas lopp har många faktorer påverkat landskapet. Förändringar i metoder och redskap, statlig makt och inflytande, en yttre marknad, befolkningsökning med mera har påverkat hur vi utnyttjat landskapet. Denna bok vill ge en orientering om odlingslandskapets historia och de villkor som styrt utvecklingen.

Riksantikvarieämbetet • Förlag

ISBN 91-7209-031-6

ISBN 978-91-7209-731-5 (PDF) 2016